

"לשמך נאה לזמר" – סיפורו של הרב זמר

דויד ברק-גורודצקי

"כי לך טוב להודות ולשמך נאה לזמר" (מתוך ה'הלל')

הרב משה זמר נמנה על האבות המייסדים של התנועה הרפורמית בישראל. סיפור המסע שלו לישראל, מעורבותו בהקמתן של חלק מהקהילות הראשונות ויוזמתו להקים מוסדות מרכזיים בתנועה, כל אלה מספרים את סיפורה של הקמת התנועה בישראל, על הקשיים, ההצלחות, האכזבות והתקוות שליוו אותה.

הקמתה של התנועה הרפורמית בישראל לא הייתה פרי תכנית סדורה מבית או מחוץ, אלא פועל יוצא של מהלכים אישיים של רבנים רפורמים מאירופה ומצפון אמריקה, שעלו לארץ מתוך מניעים ציוניים וניסו להקים בארץ קהילות התואמות את השקפת עולמם. בתחילה היו מהלכים אלה מהוססים למדי, תוך ציפייה שלא נכזבה, לקשיים שאכן הוערמו מצד הממסד האורתודוכסי בארץ, אך גם לאור הדומיננטיות של השיח החילוני במדינת ישראל באותן שנים. יתר על כן, התנועה הרפורמית נשאה על גבה סרח עודף מן העבר – שנים ארוכות של התנגדות לציונות ואמביוולנטיות אידיאולוגית כלפי הלאומיות היהודית והמפעל הציוני.

הרב משה זמר היה מן הבחינה הזאת ייחודי. מחד, הוא היה רב רפורמי שהוסמך בארצות-הברית, המצוי בעולם השיח הרפורמי האמריקאי, בליטורגיה ובמנהגי התפילה והפולחן. מאידך, הוא ייצג דווקא את הנכונות לא להסתגר בד' האמות של קהל הבסיס של היהדות הרפורמית בישראל (שהסתמכה אז בעיקר על עולים מקהילות ליברליות כגרמניה ובארצות-הברית), אלא לפרוץ אל לב הדיון על ערכים ועל אורח חיים יהודי פלורליסטי. זאת, תוך עימות ישיר עם ההתנגדות הגלויה בה נתקלו המאמצים להקמת קהילות רפורמיות בישראל. מהלכיו אלה לא נבעו מאישיות הששה אלי קרב, אלא מתוך אמונה וחוש צדק מפותח. הנישואין עם אילנה, מורה לעברית, ילידת הארץ וחובבת אדוקה של ספרות ושירה עברית, הוסיפה לפעילותו בישראל גוון של אותנטיות ומקומיות, והבדילה בינו לבין רבנים רפורמים אחרים שנתפסו, בסופו של דבר, כפונים בעיקר אל קהל אנגלו-סקסי ליברלי שהשתקע בישראל. אלא שבמובן זה משה זמר, כמו משה רבנו המקראי, עמד על סיפה של הארץ המובטחת, אך לא יכול היה להיכנס אליה באמת. הפריצה אל הקהל הישראלי, גם אם את היקפה יש לסייג, מיוחסת לדור מאוחר יותר של

רבנים ילידי ישראל, שהוכשרו בדרך כלל כאן בארץ, ויכלו לעשות את הצעד הנוסף של "הכניסה לארץ".

רבים מהקשיים בהם נתקל זמר בזמנו עודם עומדים בפני התנועה הרפורמית בארץ, ודפוסי הפעולה והתגובה בהם נקט – פנייה לערכאות משפטיות ולעיתונות כדי להילחם על חופש הדת – משמשים את התנועה עד היום. ברמה המקומית נתקלו מאמציו לייסד קהילות קבע בארץ בסירוב ממסדי, גרירת רגליים ואיומים מסוגים שונים על הגורמים ששיתפו פעולה עם מאמציו. ברמה הארצית, שנות פעילותו הציבורית הן השנים בהן הפך הציבור הדתי לשון מאזניים פוליטיים, שביכולתו לאיים על יציבות הממשלה, והתבססות הרבנות הראשית כמונופול בתחום הגדרת הזהות היהודית והסדרת הפולחן הדתי בישראל.

בתחילת שנות התשעים של המאה שעברה ייסד הרב זמר, יחד עם הרב וולטר ג'ייקוב מארצות-הברית, את המכון להלכה יהודית בת זמננו. בכך נפתח פרק חדש במהלך חייו, שהחזיר אותו אל האהבה הישנה שלו – הדיון ההלכתי הליברלי והניסיון להעניק לו תוקף ומשמעות בישראל. בתנועה הרפורמית העולמית אמנם היו אלה שנים של דעיכה בשיח ההלכתי הפנים-רפורמי, וגם בתנועה הרפורמית בישראל לא נמצא קהל גדול שראה עצמו נדרש לשאלות הלכתיות. נדמה שבשנים האחרונות המטוטלת נעה שוב אל העבר השני, ובקרב רבנים ותלמידי רבנות רפורמיים גובר העניין בשאלות הלכתיות ובהגדרה מחודשת של יחסה של התנועה הרפורמית בישראל אל ההלכה. קובץ זה מנסה לתת מענה גם לצורך זה, על בסיס הגותו ומעשיו של מי שראוי להיחשב למייסד העיון ההלכתי בתנועה הרפורמית בישראל.

א. מהילדות בארה"ב ועד העלייה לארץ

משה ראובן זייגר נולד בשנת 1932 בקנזס סיטי שבמיזורי. הוריו היו בני הדור הראשון שנולד בארצות-הברית למשפחות של מהגרים יהודים ממזרח אירופה, שהגיעו לאמריקה בגל ההגירה הגדול שקדם למלחמת העולם הראשונה. בני הדור הזה חונכו על המיזוג בין ערכים יהודיים שורשיים לבין החופש של החברה האמריקאית הפתוחה. אביו, כך סיפר, כיבד את אמונת הוריו, אך הלך בדרכו כשומר מסורת ליברלית. האב ירש מהסב את אהבת הלימוד וסיים את חוק לימודיו באוניברסיטה כמהנדס חשמל, היחיד מבין שלושת האחים שהגיעו מליטא לארה"ב שלמד באקדמיה.

כילדותו של משה התרחשה טרגדיה שעיצבה בהמשך את תפיסת עולמו. בהיותו בן שלוש חלתה אמו בסרטן, ולאחר חמש שנות מאבק במחלה נפטרה בדמי ימיה. לאחר מותה לא היה אביו הביולוגי מסוגל לגדל אותו ואת אחותו. אחיו של האב, סאם, ואשתו שרה, אימצו את משה, והם הפכו להיות הוריו הלכה למעשה. למאורעות אלה מילדותו הצעירה

הייתה השפעה מכרעת על יחסו לסוגיות כמו תורשה מול סביבה בהתפתחותו של האדם" ואף לשאלות של גיור והיחס למתגיירים בעם היהודי. אפשר לשער שרגישותו הרבנית ויכולת ההקשבה שלו לסבלו של האחר היו גם הם פועל יוצא של אותן שנות ילדות מטלטלות.

משה היה קשור מאוד לזיכרון סבו, הרב שמחה זיגלר. למרות שלא פגש את הסב מעולם והכירו רק דרך סיפורי אביו, היה משה "פוגש בו כל הזמן", כפי שכתב בזיכרונותיו. הייתה זו דמות מכוננת שעיצבה את חינוכו, תפיסת עולמו ומסלול חייו. רב שמחה היה יהודי חרדי, תלמיד ישיבת הגר"א בוויילנה. כשהגיע עם אחיו יצחק, דרשן בזכות עצמו, אל חופי ארצות-הברית, טען כי לא יוכל לשמש כרב באמריקה, "כי אין כאן יהדות". הייתה זו עמדה חרדית מקובלת ביחס להגירה לארצות-הברית, שנתפסה כגלות אל מקום שאין בו תורה. הוא התמקם בסופו של דבר באומהה שבמדינת נברסקה, ולא נטל על עצמו תפקיד רבני. לעתים מוכן היה לשמש כרב בטקס בר-מצווה.

הרב שמחה היה דמות מופת של למדן מהעולם הליטאי, ולימים יטען משה שממנו ירש את הזיקה החזקה לעולם תלמוד התורה. "כשגדלתי", כתב משה על ילדותו, "ידעתי שני דברים – אחד שאני יהודי, והשני שאני ליטאי". הסב למד יומם ולילה, והיה קם בכל בוקר לפני הזריחה ללמוד גמרא. כה רבה הייתה למדנותו, עד שמספרים שכאשר כרעה אשתו ללדת ביום השני של ראש השנה, התעכב בדרכו להזעיק את הרופא, כי לא יכול היה להימנע מלהשיב לשאלה טובה בגמרא. משה החזיק ברשותו את אחת המסכתות, הכתובה באותיות קטנות מאוד, ממנה היה הסב קורא באור דמדומי הבוקר.

מסיפור נוסף שנהג משה לספר נראה שהרב שמחה היה עבורו גם מקור השראה מוסרי. מאחר שלא רצה להתפרנס מרבנות וחייהם באומהה היו חיי עוני, נאלץ הרב שמחה להתפרנס בדרכים שונות. היו לו סוס ועגלה, והוא היה מוכר קרח בקיץ ועץ להסקה בחורף, ולטענת משה – "מתפרנס כאילו עשה את ההיפך". אביו של משה, שמואל (סאם), היה מתלווה לסב ומסייע לו בחלוקת הקרח. משקלו של כל בלוק קרח היה רב, ובכל זאת, כשהגיעו באחת הפעמים אל פינת רחוב כלשהי אמר הסב לאב, "שמואל, רד כאן והבא את בלוק הקרח לגברת בסוף הרחוב". "טאטע", שאל שמואל, "למה לא להוריד את הקרח כשאנו מגיעים לשם?" וענה לו הסב: "אנו מביאים גמילות חסדים לצדקה. היא לא צריכה להרגיש שהיא מקבלת את החתיכה האחרונה שנשארה, אלא לדעת שהיא מקבלת את החלק הראשון והטוב". זו הייתה דרכו של הסב, והסיפורים הללו נחרטו בלבו של משה עוד בצעירותו.

משה הצעיר החל את לימודי הקודש שלו בבית הכנסת "בית אל", באומהה. הוא הרבה ללמוד בלילה, ועשה ככל יכולתו שלא להפסיד מלימודיו. ביום מושלג וקר, כשהיה חולה, ראו אותו הוריו פותח את הדלת ויוצא החוצה. "לאן אתה הולך?" שאלו, והוא ענה "יש לי תלמוד תורה". לטענתו, הוא התאהב באותיות העבריות, בצורה ובצליל, ולא יכול היה להימנע מהלימוד. בהמשך, בעקבות המאמץ המלחמתי, עברה המשפחה לקליבלנד, כשאביו של משה הועבר לעבוד כמהנדס בתחום תעשיית המפציצים הכבדים. הוריו של משה היו

מסיעים אותו כשעה לצד היהודי של העיר, כדי שיוכל ללמוד תורה לבר־המצווה והם יוכלו לקנות בשר כשר. "אנחנו הופכים אותו לרב, לא עלינו...". העירה אז אמו באירוניה. המלמד של משה, הרב צבי שוסטר, היה מלמד גם את בניהם של הרבנים הגדולים של קליבלנד, ובהם הרב הרפורמי והמנהיג הציוני הנודע אבא הלל סילבר. משה למד עברית במבטא אשכנזי, וגם לימודי קודש, תורה ופרשנים. את טקס בר־המצווה שלו ערך בבית־כנסת האורתודוכסי בעיר, ברחוב קינגסמן. בקליבלנד נכנס בפעם הראשונה בחייו לבית־כנסת רפורמי. אף שהתפילה הייתה יפה וגם המוזיקה ערבה לאזניו, "הייתי בהלם", טען בהמשך. כשהמשפחה עברה בתום המלחמה להתגורר בלוס־אנג'לס היא הצטרפה לקהילה הרפורמית "בית שלום" בסנטה מוניקה, שם הכירו הוריו את הרב. בהמשך היה משה בין המייסדים של איגוד הנוער הרפורמי באזור דרום קליפורניה.

משה הצעיר סיים את לימודי התיכון בשכונת היוקרה בוורלי הילס הסמוכה לשכונת מגוריו, ותכנן את המשך דרכו. הוא היה פסנתרן חובב בהשפעת אמו שהיטיבה לנגן. בשעת הנגינה היה מניח על מחזיק התווים גם ספר קודש, כדי שלא יתבטל מלימוד תורה. בהשפעתם של קרובי משפחה חשב להיות רופא ופנה לשם כך ללימודי פרה־רפואה באוניברסיטת UCLA וללימודי כימיה ופיזיקה. תוך כדי לימודיו חלה, ואובחן כסובל מדלקת תוספתן. "אני יודע מאז שהיה לי אפנדיציט פסיכוסומטי", יטען משה בהמשך. לאחר הניתוח, שינה משה את מסלול לימודיו והחל ללמוד פסיכולוגיה. הוא סיים את חוק לימודיו בהצטיינות יתרה של אחוות הסטודנטים פייבטא־קפא. באוניברסיטה היה פעיל בתנועת סטודנטים ציונית; שם, כך סיפר, "קיבלתי ציונות נפשית". הוא יצא למחנות, היה חבר בלהקת ריקודים ישראלים והופיע בתחרויות בינלאומיות. אפשר לומר שבשנים מעצבות אלה נסללה דרכו אל הרבנות ונקשרה נפשו בישראל. היה זה אות מבשר להמשך דרכו.

בסתיו 1953 עבר לסינסינטי, ללימודי רבנות בבית המדרש לרבנים רפורמים, כדי "להפוך את התחביב למקצוע". לדבריו, התלהב לא רק מתלמוד התורה, אלא גם מהאפשרות לשרת את בני עמו ואחרים ברגעים משמעותיים בחייהם מלידה ועד מוות. המעבר לא היה נטול ספקות. אף שגדל בתנועת הנוער הרפורמית, הרקע של משה היה מסורתי יותר. הוא בחן גם את האפשרות ללימודים בבית המדרש לרבנים קונסרבטיביים (JTS), אך הסתייג מהדרך בה נבדקה התנהגותם ההלכתית של התלמידים. יחד עם זאת, הרוח של הרפורמה הקלאסית שהייתה דומיננטית בסינסינטי לא הייתה לרוחו. הוא הסתייג מכך שהמזון שהוגש בחדר האוכל לא היה כשר ומיחסה של הרפורמה הקלאסית לציונות. משה ובוב סמואלס, חברו לספסל הלימודים באותם ימים ומי שהיה שותפו לדרך גם בפעילות בארץ, נפגשו עם נשיא הקולג' דאז, גלסון גליק, וסיפרו לו בהתלהבות על רצונם לבלות חלק מזמן לימודי הרבנות בישראל. בתגובה טען גליק – שגם נטה להתבלבל בין השניים ולכנות את משה "בוב" ולהיפך – כי אין טעם בלימודי עברית של חול, וכי "רב רפורמי לא צריך לדעת להזמין חומס בעברית". לימים, בשנת 1970, כשנידונה ההצעה לחייב תלמידי רבנות מארצות־

הברית לבוא ארצה לשנה, היו משה ובוב בין אלה שהפעילו לחץ לקבל את ההחלטה, ולחצם נשא פרי.

בין מוריו של משה בקולג' נמנו כמה מהמורים הגדולים של אותו הדור באמריקה. משה היה קרוב במיוחד לפרופ' יעקב פטוחובסקי, שהיה המדריך שלו בכתיבת התזה. התזה שחיבר משה בחנה את השבח והביקורת על משה רבנו בספרות התנאית, בהשוואה לדין על דמותו של משה בתקופת אבות הכנסייה. פטוחובסקי לימד את התלמידים בביתו, ונחשב למורה קפדן ותובעני. לימים, יתארו אותו תלמידיו של משה בקולג' בירושלים במילים דומות. בסיכום רשמיו על עבודת התזה כתב פטוחובסקי: "עבודתו של משה זיגור היא ברמה שלעתים רחוקות אנו מוצאים כמוה בכתיבת תזה למאסטר. מן הראוי להוציא לאור ולו חלקים ממנה, שיש בהם תרומה רבת ערך בנושא". פטוחובסקי אף הוזמן לשאת דברים בעת כניסתו של משה לתפקידו הרבני הראשון בקהילה בבולטימור, ובהמשך גם בקהילה בכפר-שמריהו. דמות מרכזית נוספת מהתנועה הרפורמית שהשפיעה על דרכו של משה הייתה זו של הרב סלומון (שלמה) פריהוף, ידען מופלג ודמות מרכזית בפיתוח ההלכה הרפורמית. פריהוף עודד את משה להמשיך בעיסוק בהלכה ליברלית, אף שבאותם ימים לא חשב לעסוק בכך, שכן מעייניו היו נתונים לרבנות קהילתית ולעלייה לישראל.

הוגים מרכזיים נוספים, שהיו המאורות הגדולים של היהדות הליברלית במאה העשרים, השפיעו גם הם על משה. ליאו בק הותיר בו רושם רב, בעיקר בכוח אישיותו. "אדם גדול בחכמת ישראל, אומץ לב וענווה", כך כינהו. משה זכר במיוחד רגע בו ליוו הוא ותלמיד נוסף את ליאו בק, שכבר הגיע לגבורות, לאורך שביל מכוסה קרח בקמפוס בסינסינטי, וברגע האחרון הזדרז הרב הקשיש להקדים את הסטודנטים הצעירים כדי לפתוח להם את דלת הבניין ולהודות להם. גם למרדכי קפלן, הוגה דעות מרכזי בין יהודי אמריקה, ממייסדי היהדות הרקונסטרוקציוניסטית, הייתה השפעה רבה עליו: משה העיד על עצמו שנמשך אל הפרגמטיזם והפוזיטיביזם של קפלן, אך לא מצא אצלו מענה לשאלת האמונה וקיום האל. משה התלבט באותן שנים בשאלות הנוגעות למתח בין אמונה לפילוסופיה, והקולג' היה הבימה לכך. לימים, בנאומו בעת קבלת תואר ד"ר לשם כבוד מההיברו יוניון קולג', יאמר על לימודיו בסינסינטי כי "הייתה שם אווירה של חופש אקדמי ופלורליזם אשר אפשרו לי להתמודד עם ספקותי הרבים בנושא קיום האלוהים וסבלם של בני אנוש".

לבטים אלה עיצבו את שנת הלימודים הראשונה שלו בקולג', עד שביצע מעין "קפיצת אמונה". "מצאתי שבעניין אלוהים", כתב בזיכרונותיו, "סמכתי יותר על הנביאים. הם שכנעו אותי. הנביא עמוס (ג, ח) אמר 'אֲדַנְי יְהוֹה דָּבַר, מִי לֹא יִנְבֵּא', וזה דיבר אלי בכוח רב". משה הוסמך לרבנות בשנת 1960, יחד עם חברו ראובן (בוב) סמואלס. הם נהגו ללמוד יחד למבחני ההסמכה בדירתו הקטנה של בוב, ולמרות שעשו הכול כדי להתרכז בלימודים, נדרה השיחה באופן טבעי גם למחזות אחרים.

לקראת מועד ההסמכה עסקו תלמידי הרבנות בחיפוש אחר קהילות לשרת בהן, אך לא כך משה. "הייתי חייב לנסוע לארץ ישראל", כתב משה בזיכרונותיו, וכי-1960 קיבל מלגות מהקולג' בסינסינטי וממקורות נוספים, והתקבל ללימודים באוניברסיטה העברית. את הלהט לעלייה ארצה תלה משה באהבתו לעברית. בדרכו לישראל עצר בלונדון, שם השתתף לראשונה בכנס של האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת (WUPJ), בלי לדעת כמה מרכזי יהיה המקום שימלא ארגון זה בהמשך חייו המקצועיים. משה החל את לימודי הדוקטורט בירושלים באותה שנה, אך סיימם רק לאחר שלושה עשורים ולאחר חילופי נושאים ומנחים. בדברי השבח לדוקטורט, שנכתב בעברית, על הנושא "דרכי התפתחות מוסרית בהלכה", כתב הרב פרופ' דוד אלינסון, לימים נשיא ההיברו יוניון קולג', שהנחה את משה בעבודת הדוקטורט: "הדיסרטציה של הרב זמר היא יותר מאשר רק דיון אקדמי מעמיק, אלא יש בה גם השלכות על המחשבה והלכות החיים היהודיים המודרניים".

בניגוד למשה המקראי, מסעו של הרב משה זיגור לישראל לא נמשך ארבעים שנה, והוא כן בא שמה. ובכל זאת, היה זה מסע רצוף הרפתקאות. משה בחר לטוס ללונדון, משם נסע ברכבת לצרפת והמשיך על גבי ווספה לכיוון נמל פיראוס ביוון, שם עתיד היה לעלות על מעבורת לארץ ישראל. ביקורו בעיר האורות היה רצוף במפגשים משעשעים עם תיירים אמריקאים, והזכיר לו את סרטו של גרשווין "אמריקאי בפרז'". בסמוך לעיר ליון נתקלו גלגלי הקטנוע של משה בפסי הרכבל, והוא התהפך ונחבל בראשו. תחילה פינו אותו לבית המרוח המקומי, שם השקו אותו לרוויה בשיכר, ומשם הועבר לבית החולים. בחדר בו אושפזו היו כ-20 מיטות, ובליל של צרפתית וערבית התנגן באוויר. אוכל לא ניתן לחולים, אלא הובא על ידי המשפחות, וכפי שכותב משה, "למשפחה שלי בלוס אנג'לס לא סיפרתי". מכנסיו של משה היו מגואלים בדם ולא ניתן היה ללבשם. לבסוף כובסו, והמתינו לייבוש. רק לאחר שמשה קם ממיטתו עטוף בסדין ואיים לצאת מבית החולים, "עם או בלי המכנסיים" כדבריו, ניתנו לו בגדיו והוא יכול היה להמשיך בדרכו. את ההפלגה ארצה תיאר משה כ"חוויה ציונית גדולה". ההגעה לחופי הארץ בדרך הים עשתה עליו רושם רב. בנמל חיכתה לו הפתעה – קרובי משפחה, איתם ניסה ליצור קשר אך ללא מענה, קיבלו ככל זאת את מכתביו והגיעו להקביל את פניו. היו אלה צאצאיו של אחי סבו מצד אמו, דוד ריקלין, שעלה ארצה בשנת 1896 והשתקע ביפו.

משה החל בכירורים לגבי לימודים לדוקטורט בירושלים, אך קליטתו באוניברסיטה העברית לא הייתה קלה. המגורים עם שותף בדירת מרתף קרה בירושלים לא הסבו לו נחת. הוא ויתר על לימודי אולפן או מכינה, אך שליטתו בשפה לא הייתה מושלמת, והדבר הקשה על לימודיו. בנוסף, פרופ' אפרים אורבך, שהיה מרצה לספרות רבנית, רצה שילמד גם את השפה היוונית. "אתה יודע מה זה דוקטורט כאן באוניברסיטה?" שאל אותו פרופ' שמעון הלקיין מהאוניברסיטה העברית שעשה את עבודת הדוקטורט שלו ב-HUC-JIR בניו-יורק, "זה כמו יעקב ורחל בסיפור המקראי. האוניברסיטה היא בגדר לבן, והשאלה היא מי היא

לאה?" בעצתו של הלקין שינה את דעתו ונרשם במקום זאת ללימודי דוקטורט חלופי, Doctor of Hebrew Letters דרך הקולג'.

משה ידע שברצונו להישאר בארץ, ולא לחזור להיות "הרב דוקטור" בקהילה בארצות-הברית, וכעבור שישה חודשים התקבלה אצלו ההחלטה לחיות את חייו בישראל. לטענתו, לא היה מודע לגמרי לסיבות להחלטתו, ואלה התבררו לו רק בהמשך חייו. כאשר יוליוס לוי, יושב ראש ועדת הלימודים המתקדמים של הקולג', שאל אותו אם הוא רוצה להאריך את המימון לשהותו בארץ כתלמיד דוקטורט, ענה לו – "אני אשאר בארץ כרב רפורמי". הוא הרבה לטייל בארץ, מירושלים ועד מטולה ואילת, על גבי אותו קטנוע עליו הגיע ארצה, ולדבריו "נעשה לו נס" שלא היה מעורב בתאונת דרכים נוספת. מנגד, בני משפחתו בארצות-הברית, שהיו כהגדרתו של משה "ציונים פושרים", לא היו מרוצים מההתפתחויות. לאחר כמעט עשור של לימודים באוניברסיטה בלוס-אנג'לס ובקולג' בסניסוויט, ציפו ממנו שיהיה רב קהילה, ירוויח כסף וישתקע שם. הוא היה בן יחיד להוריו, וכמו שקורה במקרים כאלה, הם העדיפו את קרבת בנם על פני מימוש החזון הציוני בארץ ישראל. בסופו של דבר אמנם ניתנה לו ברכת הדרך, אך ללא התלהבות. אלא שעד מהרה קיבלה החלטתו של משה להשתקע בישראל גושפנקא משמעותית.

ירידה לצורך עליה

ההחלטה לעלות ארצה כרב רפורמי, אמר משה, הייתה אז בלתי אפשרית למעשה. בארץ היו רק קהילות רפורמיות בודדות, על פי רוב של יהודים ממוצא גרמני, כאשר בהנהגתן בלט שלום בן חורין מירושלים, שהיה עיתונאי בעיתון הגרמני "ידיעות חדשות". גם הקולג' להכשרת רבנים בירושלים טרם נבנה. בסוף שנת 1960 החליט משה לברר מהן האפשרויות להשתקע בארץ כרב, ונסע לחיפה לפגוש את קרל אלפרט, פעיל ציוני אמריקאי שעלה לישראל ועזר לנשיא הטכניון להקים אז סניף של ארגון הסטודנטים "הלל" במוסד, אך המאמצים הללו לא נשאו פרי. כמו כן, לא הייתה בארץ קהילה רפורמית שנזקקה לרב. בצר לו, החליט משה לנסוע שוב למרכז האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת בניו-יורק, כדי לבדוק את האפשרות שהם יעזרו לו לעלות ארצה כרב בישראל. "החלטתי שזאת ירידה לצורך עליה", כך טען. בארצות-הברית נשא דרשות לטובת חידוש החיים הדתיים בציון. הוא ראה בישראל מקום שכולם לומדים לחיות בו יחד, למרות הבעיות והקשיים בחיי היומיום. עם זאת, חש חסר בחוויה הרוחנית בתפילות בהן השתתף בארץ. אם יש לי משהו לתרום, חשב, המקום לתרום בו הוא ישראל. היה זה עבורו אתגר אישי מהמעלה הראשונה, למרות הפיתויים שבמעמד הכלכלי וביציבות שהבטיחו החיים באמריקה.

באותה עת נכטו אצל משה גם ניצנים ראשונים של מודעות פוליטית ביחס למצב בישראל. באוניברסיטה פגש סטודנט לרפואה מדיר אל-אסד, וזה הזמינו לבקר בביתו. בעת הביקור למד על הממשל הצבאי על ערביי ארץ ישראל ואת שאירע בכפר בזמן מלחמת

העצמאות. אף שידע שבזמן המלחמה אנשים נעקרו ממקומם, "הייתה לי תחושה", אמר, "שאנשים אלה נדחקו מן הארץ". לימים, כרב בישראל, יעסוק משה רבות בסוגיית ההיבטים המוסריים של היחס למגזר הערבי בישראל, והנושא יעלה שוב ושוב בכתיבתו הציבורית. עם שובו לארצות-הברית, באוגוסט 1961, חיפש תחילה משרה בקהילה או באחד מסניפי "הלל" בחוף המערבי. בסופו של דבר מצא משה את מקומו בקהילת טמפל עמנואל בבולטימור. הייתה זו קהילה חדשה יחסית, ומשה הסכים לכהן בה במשך שנה, על מנת שיוכל להמשיך לקדם את תכניותיו להגיע ארצה. בעיתונות המקומית הוצג כמי שכיהן כרב בקהילה הרפורמית היחידה בישראל. באותן שנים התעצם בארצות-הברית המאבק על זכויות האזרח בכלל, וזכויות האפרו-אמריקאים באמריקה, בפרט. רבנים רבים היו מעורבים במאבקים הללו. משה היה מעורב בפעילות לקידום צדק חברתי, שכללה מפגשים בין-דתיים ועמידה לצדם של כמרים פרוטסטנטיים לבנים ואפרו-אמריקאים. פעילות זו הניחה את היסודות לאקטיביזם החברתי. משה כיהן בקהילה בבולטימור במשך שנתיים להנאת חברי הקהילה, להוציא שתי סוגיות: באותם ימים של ערכי משפחה שמרניים באמריקה לא מקובל היה שרב יותר ברווקותו. כמו כן, היו שהתלוננו על כך שהוא מדבר יותר מדי על ישראל.

בבית המדרש למורים עבריים בבולטימור התוודע משה ללואי קפלן, נשיא הקולג' ומחנך יהודי בעל שיעור קומה. משה היה אז שליח נלהב של הציונות באמריקה, ונהג להרצות בכל מקום אפשרי עם שקופיות שהביא מהארץ. בסוף אחת ההרצאות קרא לו קפלן לשיחה. "פרידריך ניטשה טען פעם שהמחשבה על התאבדות עזרה להרבה אנשים להתגבר על הקושי שבחיים", אמר לו קפלן, "המחשבה על עלייה מאפשרת להרבה יהודים להישאר באמריקה". מסע חייו של קפלן היה דומה במידה מסוימת לזה של משה, אלא שהסייפא היה שונה. קפלן בא ללמוד באוניברסיטה העברית לפני הקמת המדינה, לאחר מכן חזר לארצות-הברית להשלים את הדוקטורט, ונשאר שם. אחת הסיבות לכך היו נשואיו לאישה אמריקאית. "אני", אמר משה ביחס להשוואה, "הייתי מאוד זהיר לא להתחתן עם מישהי שלא תעלה ארצה". כאשר, לאחר שנת התנסות מוצלחת, חתם על חוזה לשלוש שנים כרב הקהילה בבולטימור, דאג להכניס סעיף לחוזה שיבטיח שאם וכאשר ירצה לעלות לישראל, ישוחרר מתפקידו לאלתר.

ואכן, השער לעלייה לישראל נפתח וההזדמנות נקרתה בדרכו. לאחר שפנה לאיגוד העולמי לברר לגבי האפשרות לכהן כרב בארץ, הציע לו הרב ג'יי קאופמן, מנכ"ל האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת, את האפשרות לכהן במשך שנה אחת כרבה של הקהילה בכפר-שמריהו, במקומו של הרב ג'רי אונגר שבחר לחזור לארצות-הברית ללימודי פסיכולוגיה (ולמים חזר להתגורר בישראל). מקומו של זמר כרב קהילה בישראל הובטח רק לשנה, שכן באותה העת החלו ללמוד בקולג' בארה"ב כמה תלמידי רבנות מישראל, והציפייה הייתה שרבנים אלה ימלאו עד מהרה את שורות הקהילות בארץ. שלוחת ההיכרו יוניון קולג'

בירושלים עמדה להיפתח בשנת 1963, ואף שהרב והארכיאולוג הנודע נלסון גליק, נשיא הקולג' שישב בסניסניטי, הבטיח תחילה שהמקום יישמש כמוזיאון לארכיאולוגיה וישרת את תלמידי הרבנות הרפורמית בארצות-הברית, הרי שבתנועה הרפורמית נערכו לאפשרות שהמקום יישמש גם להכשרת רבנים מקומיים.¹

אלא שבפני עלייתו של משה ארצה הוצב מכשול נוסף, והיה זה אולי הקשה והמייסר מבין כולם. אביו שהתגורר בלוס-אנג'לס אובחן כחולה במחלת הסרטן, והרופא פסק שנתורה לו שנת חיים אחת לכל היותר. משמעות ההחלטה לעלות ארצה הייתה, לפיכך, גם פרידה כמעט ודאית מהאב החולה. הרב זמר התייסר רבות בעניין זה, ואת המרגוע לנפשו מצא במחנה הקיץ של התנועה בג'ורג'יה (לימים מחנה קולמן), אליו הוזמן בתפקיד רבני-חינוכי. במחנה ציינו במיוחד את עלייתו הקרובה ארצה, והשוו אותו למנהיגים הציונים בתנועה שעלו לישראל בימי המנדט הבריטי. האווירה הרוחנית והקרבה לטבע סייעו לו לעשות סדר במחשבותיו, והוא גמר בדעתו לעלות בכל זאת ארצה. "עד כה גרתי בבולטימור, במרחק של כמעט שלושת אלפים מייל מאבי, וכעת אהיה במרחק ששת או שבעת אלפים מייל", אמר לעצמו. לשמחתו של משה האריך אביו עוד עשרים וארבע שנים, ואף זכה להכיר שניים משלושת נכדיו בתל-אביב. גם בהמשך חייו זכר זמר את החוויה הדתית הרוחנית שחוה במחנות הנוער הללו, גם בהיותו חניך, והכיר בחשיבותן לפיתוח היצירתיות הדתית. הוא הצר על כך שחלופה דומה של חוויה דתית ראשונית לא עמדה בפני בני הנוער והצעירים שגדלו בחינוך החילוני בישראל.

פגישה עם ש"י עגנון

באביב 1961, לאחר שפגש את בתו של עגנון אמונה ובתיווכה, נקרתה למשה ההזדמנות לפגוש את ש"י עגנון, הסופר העברי הנערץ ולימים חתן פרס נובל לספרות. משה למד אז את כתבי עגנון באוניברסיטה העברית, והוא קפץ על המציאה, זאת למרות שידע מראש שיחסו של עגנון לרב רפורמי יהיה מסויג. לדבריו, למד זאת מהתיאור בספרו של עגנון, "שירה", המתייחס ליהודה לייב מאגנס, רב רפורמי והנגיד הראשון של האוניברסיטה העברית. "פתאום פסקה השיחה ונשתתק האולם", כתב עגנון, "וכל האורחים נשאו עיניהם לעבר נגיד האוניברסיטה. פתח בנאום נגיד האוניברסיטה, שבבחרותו רב רפורמי היה ומחמת ציוניותו הוצרך להסתלק מן הרבנות, עדיין נשתיר בו מן ה'וועיה' (ה'אוי-וויי') של רבני הרפורמה". אותה רוח, ממשיך עגנון, "שבארץ ישראל הייתה מביאה לידי גיחוך, אבל קומתו והליכותו ומידותיו הביאו אפילו את הציניקנים שבאולם לשמוע מה יאמר".²

1 הרב מרדכי רותם, שהוסמך בשנת 1980, היה ראשון בוגרי הקולג' בירושלים שהיה יליד ישראל.
2 שמואל יוסף עגנון, שירה, ירושלים ותל-אביב: שוקן, תשנ"ט, עמ' 105-106. עוד על מאגנס ראו: דויד ברק-גורודצקי, ירמיהו בציון: דת ופוליטיקה בעולמו של יהודה לייב מאגנס, הוצאת אוניברסיטת בן-גוריון: מדרשת בן-גוריון, 2018.

משה עלה על ה'ווספה', ונסע לביתו של עגנון. כשהגיע לביתו, קיבלה אותו רעייתו של עגנון, אסתר. היא הכניסה אותו לספריה, שם ישב עגנון, והציגה אותו בפני בעלה כך: "תכיר את כבוד הרב משה זייגר". לא היה זה דבר מבוטל כלל ועיקר, שכן באורתודוכסיה מנעו אז (כמו גם היום) מלכנות רבנים רפורמים "רב", ובמקום זאת נקטו בשם התואר האמריקאי "רבי", שהיה בעיניהם לגנאי. לאחר שיצאה מהחדר, שאלו עגנון ישירות "מה צריך לעשות בשביל להיות רב רפורמי?" במקום לענות ישירות, ואולי כדי להפשיר את הקרח, העדיף משה לספר לעגנון על התזה שלו על הפולמוס בין התנאים ואבות הכנסייה. והנה, דבר מופלא: כל ספר שהזכיר משה בדבריו – נשלף על ידי עגנון מספרייתו. משה התרשם מכך מאוד. בהמשך סיפר עגנון למשה על הרקע שלו, ואילו משה סיפר לעגנון על סבו. בא לראיין, ויצא מרואיין, ולא הספיקו לדבר על כתבי עגנון.

כשהגיעה שעת מנחה, הזמין עגנון את משה להצטרף אליו לתפילה, שהתקיימה בצריף שליך חצרו של עגנון. עגנון שאל את משה אם הוא כהן או לוי, ומשה ענה שהוא "פשוט ישראלי" (כאן המקום לציין שהמנהג הרפורמי, מנימוקים תיאולוגיים של שוויון מעמדי, איננו כולל עליות נפרדות לכוהנים וללוויים). עגנון ניגש לגבאי, וזה הזמין את משה לעליה לתורה. משה התרשם מאישיותו "המקסימה" של עגנון, ובכל זאת, היה משהו ביחסו של עגנון שלדבריו "הרגיז" אותו. ייתכן שהייתה זאת העובדה שבסופו של דבר בבית הכנסת לא הציגו כרב, וייתכן ששורש הדבר נעוץ באופן בו ביקש ממנו עגנון להודות שוב ושוב לגבאי, לאשתו וכיוצא בזה, מה שהיה בו מן ההתנשאות וההקטנה, כמבוגר המדבר אל ילד.

מפגש עם דוד בן-גוריון

מעט לאחר פגישתו עם ש"י עגנון, זכה זמר להיפגש עם המנהיג המייסד של מדינת ישראל, ומצא אצלו במפתיע אוזן קשבת לצרכיה של היהדות המתקדמת בארץ. את ההתכתבות המקדימה לפגישה, פתח זמר באמירה "עליתי ארצה מארצות-הברית על מנת להשתקע כאן, וכדי לפעול כרב של החוג ליהדות מתקדמת באזור השרון". אמירה זו נעמה ודאי לאוזנו של בן-גוריון, שפעל רבות לקידום עלייתם של יהודי ארה"ב לישראל. "נודע לי", המשיך זמר, "על התעניינותך הערה ועל יחסך החיובי והאוהד לבעיות תנועתנו בארץ". בהמשך המכתב, הוא מזמין את בן-גוריון, שבאותה עת פרש מתפקיד ראש הממשלה אך המשיך לכהן כחבר כנסת, לשאת דברים בפני הקהילה, וביקש לקבוע פגישה פנים אל פנים.

בתשובה לבקשתו של זמר לפגישה, כתב לו בן-גוריון כך: "אומר לך קודם כל – ברוך בואך. אני מצפה לכל יהודי שיעלה ארצה, וביחוד ליהודים המסוגלים לרענן, אם לא לחדש, את היהדות. זו שישנה היא במידה רבה חנוטה ומאובנת, והנוער שלא גדל על יהדות קנאית ועיוורת – אין לו רגש כבוד למסורת, גם זו שיש בה חיות מרובה". ממשיך בן-גוריון וטוען כך: "אם כי לא הייתי מגדיר עצמי כיהודי רפורמי – אני שמח שנוסדות פה ושם קהילות מתקדמות, שאינן זקוקות לרבנים קנאים ומאובנים, שאינם רואים צרכי האדם בתקופתנו

ואינם מבינים למה מחייבת עצמאות וחיים ממלכתיים – כי ה"שולחן-ערוך" נולד בגולה".³ בן-גוריון מביע יחס אוהד לתנועה, ומביע גם את עמדותיו הדעתניות הנוגעות לשאלות מהותה של הדת והתפתחותה. הוא נעתר לבקשה להיפגש, שאפשר שבעת כהונתו כראש ממשלה היו לו שיקולים אחרים לדחותה.

ב-29 בנובמבר 1963, הגיעו הרב זמר והרב סמואלס לבקר את דוד בן-גוריון, שהתגורר אז בצריפו בשדה בוקר. לאחר שחלפו בהצלחה על פני פולה, שהייתה שומרת הסף שדאגה למנוחתו של בעלה, נפגשו עם בן-גוריון לפגישה קצרה. זמר העיד כי הפגישה הייתה מוצלחת, והוא הופתע מפתחותו של בן-גוריון ליהדות הרפורמית. בן גוריון תיאר כך את הפגישה ביומנו: "באו אצלי הרב זיגור מכפר-שמריהו (רב ליהדות מתקדמת) וראובן סמואלס, גם הוא רפורמי, מורה בב"ס על שם ליאו בק (בית-ספר רפורמי). בכפר-שמריהו יש לו בבית-כנסת 5 מגינים. יש עדה מתקדמת בנצרת עלית ובירושלים. נקראים 'חוג ליהדות מתקדמת'. בחיפה יש ביי"ס יסודי עם 1,000 תלמיד וביי"ס תיכון ובו 200 תלמיד. שאלתי מדוע אינם מסתערים על המון".⁴ קריאה זו של בן-גוריון לקידום היהדות הרפורמית בישראל שילבה בין תחושה מסוימת של קרבה רעיונית (בפרט ביחס לתפיסת האל ותורת הנביאים) לבין שיקולים פרגמטיים יותר – רצון לבלום את השפעתה הפוליטית של האורתודוכסיה ולהניח תשתית לעליה רחבה יותר של יהודי ארצות-הברית.

המפגש עם אילנה

את חייו המשותפים עם אילנה כינה משה בזיכרונותיו "התפקיד הגדול של חיי". המפגש הראשון ביניהם נערך בהמלצתה של ידידה משותפת. משה התגורר אז בנוף ים, שם הייתה חבורה של אנשים צעירים שהיו נפגשים לשירה וריקודים. אחת המשתתפות בקבוצה יצרה את הקשר הראשוני, ומשה החל במלאכת החיזור. משה הגיע כמה פעמים לחפשה בביתה, אך ללא הועיל, עד שנמלאו רחמי אביה והוא לקח את הפרטים של משה כדי למסור לה. אילנה לא הכירה את משה אף לא בשמו, ובכל זאת תואמה פגישה, ונוצרה ההיכרות הראשונית. אילנה הייתה מטופלת בילדה מנישואיה הראשונים, הילה בת החמש, אותה אימץ משה בחום. בכיקור הראשון שלה בנוף ים התפעלה הילדה מהבית ומקרבת הים, ובין השאר שאלה: "איפה אשתך?". "אין לי אישה", ענה משה, והילה מיהרה לשאול "מה, שכחת להתחתן?" והוסיפה "אולי תרצה להתחתן עם אמא שלי?" ברכות הימים, אמר על כך משה: "גיליתי שבחיים יש רגעים של מבוכה, וכדברי מסכת אבות 'לֹא מִצָּאֵי לְגוֹף טוֹב אֶלָּא שְׁתִּיקָה' (אבות א, יז)". עד מהרה התברר כמובן שחכמתם של ילדים אין לה שיעור. ביוני 1965 חזר משה לארצות-הברית לביקור הורים, אך הפרידה מאילנה הייתה קשה. "נמשיך להתכתב", אמר לה כשנפרדו בשדה התעופה בלוד, אך כבר בטיסה לקפריסין (יעד

3 ארכיון בן-גוריון, תיק התכתבות 1963, נובמבר 4-6, (מס. פריט 11940)

4 ארכיון בן-גוריון, חטיבת היומנים, יומן מלא 29.11.2963

הביניים לטיסות שכר שהמשיכו לארצות-הברית) קיבל החלטה גורלית – להציע נישואין לאילנה. התחנה הבאה במסעו של משה לאמריקה הייתה שבת בלונדון, שם התאכסן אצל סטודנט לרבנות, לימים הרב ג'ף ניומן, והתפלל ב-West London Synagogue. לאחר סעודת שבת דשנה, לא מצא משה מנוח לנפשו ולא יכול היה להירדם. במקום זאת, ניסח מברק לאילנה. בבוקר נתן דרשה בבית-הכנסת, ולאחר מכן מיהר לסוכנות דואר קטנה, ושיגר לאילנה את הטלגרמה – "בבקשה היו לאשתי ולבתי בלוס אנג'לס". אילנה המופתעת קיבלה את המברק בארץ, והחליטה, לאחר לבטים, לעשות מעשה ולנסוע. לא היה לה דרכון, ולשם השגתו נדרשו התרוצצויות רבות בימי אוגוסט החמים והלחים של תל-אביב, אך הדברים באו על מקומם בשלום, ואילנה המריאה ללוס-אנג'לס. זמן לא רב לאחר הגעתה התחתנו השניים בבית-הכנסת טמפל איזייה בעיר. בחופה השתתפו בני משפחתו של משה, ששמחו אמנם על נישואיו המאוחרים, אך התקשו לעכל את החלטתו לשוב בסופו של דבר לישראל. השניים שבו ארצה, ועברו להתגורר בנוף ים.

לסוגיית השפה העברית חשיבות מכרעת בהבנת סיפור השתלבותו של זמר בישראל, הצלחותיו לצד קשייו. משה היה גאה בכך שלמד עברית כבר בהיותו ילד בן שמונה או תשע, ולא רק עברית מקראית, אלא גם מדוברת, אך בהיגוי אשכנזי. השפה המדוברת בין בני המשפחה – משה, אילנה והילדים – הייתה עברית. למרות חיבתו העזה לשפה לא הצליח לנער מעליו את המבטא האמריקאי, לכן קרה לא פעם שאנשים עימם שוחח בעברית עברו לאנגלית, אך משה היה מתעקש להמשיך ולדבר בעברית. כך עשה גם בעת ששהה בארצות-הברית והגיעו אורחים מישראל. היה זה בעיניו מאבק על מעמדה של השפה העברית בעולם היהודי. יחד עם זאת, הוא השתלב היטב באווירה הישראלית. כך למשל, קשר קשרים חמים עם קיבוץ יהל שהוקם על ידי גרעינים מעורבים של ישראלים וצפון-אמריקאים, ואף נכנס לעובי הקורה כאשר כתב עבורם תשובה הלכתית המתירה חליבת פרות בשבת. זהותו הישראלית התגבשה גם במפגשו עם צה"ל. אף שבעת עלייתו ארצה היה מבוגר מכדי להתגייס לצבא, התנדב בזמן מלחמת ההתשה להרצות בפני חיילים בקו בר-לב.

הרקע היהודי של אילנה עשוי גם הוא לסייע לנו להבנת הסיפור. מצד אמה, הגיעה אילנה ממשפחה מתבוללת שהשתלבה בחברה הרוסית, ואילו אביה היה נצר למשפחה חסידית, שמרד בדת ועלה ארצה. כבר בצעירותו חיפשו אילנה ואחותה הגדולה חיבור לדת. הן היו הולכות לבדן לבית הכנסת המקומי ועולות להתפלל בעזרת נשים. אילנה למדה קבלה עם פרופ' גרשום שלום באוניברסיטה ועל ספר הזוהר עם פרופ' ישעיה תשבי בחוגים של אחר הצהריים. כוונתה הייתה ללמוד מדעי הדתות, אך בסופו של דבר למדה פילוסופיה וספרות. הזיקה החזקה ליהדות המשיכה לקנן בה והכשירה את הקרקע לחיים המשותפים עם משה. לימים תיטול אילנה חלק בדיונים על ניסוח המצע הרעיוני של התנועה הרפורמית בישראל. "בכל זאת היא הייתה קצת דתייה", אמר על כך משה.

בעקבות נישואיו עם אילנה שינה הרב משה זיגור את שם משפחתו ל"זמר". גם אם המניע העיקרי היה קרבת הצלילים והאותיות, הייתה בכך, בין כמודע ובין שלא כמודע, בחירה לשים את השפה והתרבות העברית במרכז.

ב. הקמת הקהילות בארץ

כפר-שמריהו (1963-1967)

עם עלייתו של משה ארצה, התמנה לרבה של קהילת השרון בכפר-שמריהו, במקומו של הרב ג'רי אונגר. חברי הקהילה היו ברובם עולים מגרמניה ומארצות דוברות אנגלית – ארה"ב, אנגליה ודרום אפריקה. עם החברים הבולטים בקהילה המגוונת נמנו פרופ' סיני אוקו, מרצה לפילוסופיה של החינוך ומנהל סמינר למורים, הסופר והעיתונאי שלמה גרודזנסקי, מייסד העיתון "אמות" וכותב ב"דבר", אברהם ליסוד, ממייסדי אגודת "שותפות", שעסקה בקידום יחסי יהודים-ערבים, לצד אנשי מח"ל כמו טייס חיל האוויר ממוצא דרום-אפריקאי הרולד "סמוקי" סיימון והסופר מאיר לויזן. הרב זמר, שסיים זה אך כהונה בקהילה בעלת מסורת רפורמית מבוססת בבולטימור, נאלץ עד מהרה להכיר את מציאות החיים החומרית והרוחנית של הקהילות הרפורמיות בישראל באותה עת. התפילות התקיימו במבנה של לול ישן שהוסב למעין צריף, שמבחינה חזותית לא היה מרומם נפש. יתר על כן, חברי הקהילה היו מעוניינים אמנם בקבלות שבת, אך להפתעתו לא ראו לנכון לקיים תפילת שחרית של שבת.

אנקדוטה שהייתה זכורה למשה מימיו הראשונים בכפר-שמריהו סייעה לו להבין את המכשולים העומדים בפני היהדות הרפורמית בארץ, ועיצבה את זהותו הרבנית. אחת הפעולות הראשונות שלו כרב קהילה בכפר-שמריהו הייתה הקמת קבוצת בני מצווה. לאחד המפגשים הראשונים בצריף ששימש כבית הכנסת הגיע נער ששאל את הוריו – "איפה הרב?". אמו של הילד הצביעה על משה ואמרה "זהו הרב". הילד הסתכל עליו והכריז: "הוא לא נראה כמו רב. הוא נראה כמו בן-אדם!" משה למד מכך על הדעה הקדומה שיש לילדים חילונים על מראהו של רב, על איך רב "צריך" להיראות, אך גם הסב את הדברים על פשוטם – על הרב להיות קודם כל בן אדם. לקח נוסף שלמד, וליווה אותו בהמשך חייו הרבניים, היה עד כמה זקוקים חברי הקהילה לרב שהוא בראש ובראשונה בעל גישה אנושית וחמה. הפעילות הרבנית בכפר-שמריהו הכירה לרב זמר את המורכבות של החברה בישראל ואת הקשיים של קהילות מסוימות מול הממסד הרבני. יחד עם חברי הקהילה פעל זמר במעברת נוף ים. באותה עת נחשף לסיפור של עדת "בני ישראל" – יוצאי הודו, אשר חברה נאבקו על ההכרה בהם כיהודים הרשאים להתחתן עם בני עדות אחרות. זמר היה

שותף למאבק שנמשך שנתיים, בסופו הכריז ראש הממשלה לוי אשכול, באוגוסט 1964, מעל בימת הכנסת, כי "ממשלת ישראל חוזרת ומצהירה כי היא רואה בעדת "בני ישראל" מהורו יהודים לכל דבר, בלי שום סייג והבדל, שווים בזכויותיהם לכל שאר היהודים לכל עניין, כולל ענייני אישות... מגלה הממשלה את דעתה כי חיוני הדבר שהרבנות תתחשב בדעת הציבור ותמצא את הדרך להפיג את הטעמים לתחושת הקיפוח ולהסיר כל מניע להרגשת אפליה". הרב זמר למד ממאבק זה שניתן להשתמש בשיטות של מאבק ציבורי, אותן הכיר משנות פעילותו למען קידום זכויות האזרח בבולטימור, כדי להשיג הישגים גם בישראל.

אבל, סיפורה של כפר-שמריהו זכור בעיקר בעקבות המאבק המשפטי הראשון, שהיווה תקדים משפטי חשוב במאבקה של התנועה הרפורמית מול רשויות מקומיות. תחילתו של מאבק זה בשנה שקדמה להגעתו של זמר לכפר-שמריהו. בשנת 1962, לקראת חגי תשרי הקרבים ובאים, חיפשה הקהילה, בראשותו של הרב אונגר, מקום לערוך בו את תפילות הימים הנוראים ושמחת תורה. מסכת הקשיים שליוותה את הניסיון הזה חזרה על עצמה מאוחר יותר, כשניסה זמר לקיים תפילות דומות בתל-אביב. בכל הניסיונות לשכור אולם במלון השרון בהרצליה פיתוח, או בית פרטי, לקיים בהם את התפילות, חזר על עצמו דפוס דומה: בתחילה הסכימו המשכירים, אך בשל איומים מצד גורמים עירוניים, שאזנם הייתה כרויה לרחשי הקהילה האורתודוקסית בעיר, חזרו בהם מהסכמתם. כך למשל, קיים אונגר טקס בר-מצווה לבנו של הסופר היהודי אמריקאי הנודע מאיר לויין כמנהג האנוסים כמעט, כאשר האירוע שנערך במלון השרון הוגדר כמסיבה פרטית וספר התורה הוברח פנימה בחשאי.⁵ ב-26 באוקטובר 1962 התפרסמה הפרשה בכתב העת "טיים", תחת הכותרת: "אורתודוקסים נגד רפורמים בישראל".⁶

בסופו של דבר החליטו, הרב אונגר וחברי הקהילה, לפנות לבית המשפט כדי לחייב את המועצה המקומית להעמיד לרשותם אולם. מאמצייהם נשאו פרי, ובפסק דין של בית המשפט העליון, שניתן בסוף דצמבר 1962, חויבה המועצה המקומית כפר-שמריהו להשכיר את אולם ההתעמלות המקומי לתפילות "היהדות המתקדמת" בשמחת תורה. בתקדים נקבע שמועצה מקומית איננה יכולה להפלות קבוצה אחת על פני אחרת. בפסק-הדין ציין השופט חיים כהן, כי "חופש הדת והפולחן הובטח לכל אזרח בישראל עוד בהכרזה על הקמת המדינה. בעצם קיומו והבטחתו של חופש זה כרוכה סכנת הפילוג בין זרמים ותנועות דתיות שונות. אבל אין בסכנה זו כדי לגרוע מאומה מחופש הדת והפולחן, שאם לא תאמר כן, ביטלת כל תורת חופש הדת כולה". השופטים קבעו שהמועצה חרגה מסמכותה, ולא קיבלו את טענותיה כי השיקולים לאי-השכרת האולם היו חברתיים ולא דתיים. השופט זיסמן שב והדגיש את חשיבות חופש הדת, והוסיף כי "פולחן אחד ותפילה

5 נחום פונדק, "הרפורמים בכפר-שמריהו בנו בית תפילתם כמו ידיהם", דבר, 19.10.1962

6 "Religion: Orthodox vs. Reform in Israel", *Time*, 26 October, 1962

אחידה היו אולי מקובלים בזמן מלחמת שלושים השנה, כאשר דגלו השליטים בכלל: למי שהשלטון, לו הדת".⁷

אחת הירושות שקיבל הרב זמר מהרב אונגר הייתה מכונית המורים הילמן שלו, שהייתה שייכת למעשה לאיגוד העולמי. בני המשפחה זוכרים בערגה את החור ברצפת המכונית, דרכו אפשר היה לראות את הכביש החולף תחת גלגלי הרכב. בין הגורמים להרחבת תחום פעילותו של זמר, בנוסף על הקהילה בכפר-שמריהו, היה הרצון להגיע אל קהל רחב יותר, בעל אופי ישראלי. הוא נשא את עיניו לקהילה ישראלית, והיעד הטבעי, כפי שיתברר בהמשך, היה העיר תל-אביב.

רמת גן (1963-1965)

הרב זמר פעל ללא לאות. הוא היה נחוש להמשיך לקדם את היהדות הרפורמית בישראל. במקביל לעבודתו בקהילת השרון, פנו אל משה כמה אנשי שורה, שהקימו ברמת-גן חוג בית ליהדות מתקדמת, בבקשה לבסס את חוג הבית ולהפכו לקהילה (שתקרא לימים קהילת אמת וענווה). פעולה זו נתקלה בהתנגדות עצומה. חוג הבית התנהל בהנחייתו של שלמה כהן. מה שחיבר בין אנשי החוג, מלבד התפילות, הייתה המוזיקה: אחד החברים היה המלחין יהודה וואהל, שחיבר מוזיקה לתפילות וניגן בעוגב. באותה עת איימה על משה האפשרות ("חרב דמוקלס" כהגדרתו שלו) שיהיה עליו לשוב לארה"ב, שכן המשרה בכפר-שמריהו הובטחה לו, כאמור, רק לשנה אחת. הוא הציע את עזרתו לאנשי הקבוצה ברמת גן, וכך הפכה אמת וענווה מחוג בית לקהילה של ממש, והרב זמר היה לרב שלה.

אחד מחברי הקהילה, יהושוע שואג, היה עובד עיריית רמת גן, והוא נהג לארח את מפגשי הקהילה, שלא היה לה מקום קבע, בביתו. משהגיעו הדברים לאוזניו של ראש העירייה המיתולוגי, אברהם קריניצי, והימים ימי ראשית חודש ניסן, הבטיח הלה שעד חג הפסח "לא יוותר פירור של חמץ רפורמי" בעיר. באחד הימים, כאשר הגיע שואג למשרדו, גילה שהוטל עליו חרם – לא היו לו לא שולחן ולא כיסא ואף אחד לא דיבר אתו. הואיל ועסק בענייני כספים, הוא אף חשש שיואשם באי-סדרים. שואג נאלץ בלב כבד לבקש מהקהילה לצאת מביתו. האיומים נשאו פרי, והם ומצאו עצמם נודדים ברחבי העיר, ללא בית קבע. חוויה זו לימדה את משה, כך על פי עדותו, שיש להימנע מכינוסה של קהילה לפני שמושגת לפחות מידה סבירה של קביעות לגבי מקום ההתכנסות והתפילה, מה שהנחה אותו גם בעת ייסוד הקהילה בתל-אביב. בסופו של דבר העביר משה את קהילת אמת וענווה לטיפולו המסור של הרב טוביה בן-חורין, שבדיוק חזר מלימודי רבנות בהיברו יוניון קולג' בארה"ב, והוא החל למקד את מבטו בעיר העברית הראשונה.

7 "ביהמ"ש העליון מנמק את הצו בעניין השכרת אולם ל"יהדות המתקדמת" בכפר-שמריהו, דבר, 1.1.1963

תל-אביב⁸

מיד עם שובם של משה ואילנה ארצה, החל הרב זמר לפעול להקמת קהילה רפורמית בישראל. בתחילה עלו ספקות לגבי האפשרות להמשיך לפתח את הקהילה בכפר-שמריהו. למשה ולאילנה היה ברור שגורלה של התנועה יוכרע בתל-אביב. יום אחד ישבו משה ואילנה בשדרות בן גוריון בתל-אביב, שנקראו אז שדרות קרן קיימת, מול ביתו של בן גוריון בעיר העברית הראשונה. היו אלה ימי קיץ, אלול בפתח ואחריו קרבים חגי תשרי. משה חש שהגיעה העת למצוא בית תפילה. משה ואילנה ניסחו פנייה למספר אנשים, הזמנה לדון במציאת מקום שיוכל לשמש בית לקהילה ליהדות מתקדמת בתל-אביב. כפי שהתברר עד מהרה, הייתה זו דרך רצופת מהמורות.

בתחילה פנה לבית ציוני אמריקה, מוסד יהודי-אמריקאי בלב תל-אביב, שם חשבו שתמצא להם אווון קשבת. יושב ראש ארגון ציוני אמריקה בארצות-הברית היה אז הרב מקס נוסבאום, רב רפורמי מהוליווד. המדיניות האמריקאית באותה עת הייתה אי-התערבות בסוגיות פנימיות של זהות דתית בישראל. לכאורה, מה היה יכול להיות מתאים יותר מהקמתה של קהילה רפורמית ראשונה בתל-אביב במקום זה? אלא שההנהלה המקומית השיבה את פניו ריקם. לטענת ההנהלה המקומית, הואיל ובמקום התקיימו חתונות שהיו חלק ניכר מהכנסותיהם, לא יכלו לקחת את הסיכון ולאבד את אישור הרבנות הראשית. לאחר מכן פנה משה לבית האיכר – יצחק זיר-אב, יו"ר התאחדות האיכרים, כתב בעד חופש דת לאחר פרשת רמת גן וקריניצי. אלא שגם כאן עלה החשש שמא תסיר הרבנות את הכשרות מהחלב של תנובה ומן היין של יקבי האיכרים. לא היו אז אולמות רבים בתל-אביב, ורשימת האפשרויות הלכה והתקצרה. החגים חלפו עברו בינתיים, ואולם לעריכת תפילות בתל-אביב טרם נמצא. אפילו הסוכנות היהודית סירבה לבקשה. לבסוף, לאחר פניה לאולם בני-ברית ברחוב קפלן בעיר, התקבלה תשובה חיובית מהפקיד האחראי על העניין. משה מיהר לשלם מכיסו את התשלום, שעמד על 75 לירות ישראליות.

משה מיהר, "בגרושים האחרונים שהיו לנו", כדברי אילנה, לפרסם את דבר קיום התפילות באולם בני ברית. התפילות הראשונות אמורות היו להתקיים ב-23 בינואר 1966. לאחר כמה ימים צלצל הטלפון בביתם של משה ואילנה בנוף ים, ועל הקו היה הפקיד שאישר להם את השימוש באולם. "כבוד הרב", הוא אמר למשה, "יש לי בעיה". "מה הבעיה?" שאל משה, והפקיד ענה: "חשבתי שאני עושה עמך חסד, אך התברר לי שעשיתי דבר אסור, ועכשיו אני עלול לאבד את מקום העבודה שלי". משה הבטיח לו שהדבר לא יקרה, ושיש לו קשרים עם ההנהלה העולמית של ארגון בני-ברית. כאשר בא משה למקום, היה הפקיד חיורר כסיד ורועד כולו. "אני מתחנן אליך, קח את הכסף חזרה", ביקש ממשה, והציע לו לפנות למקומות נוספים, שכבר השיבו פניו ריקם. אלא שמשה עמד על שלו שהתפילה תתקיים כמתוכנן.

8 לעיון מפורט נוסף בהקמת הקהילה בתל-אביב ראו מאמרה של עינת ליבל-הס בקובץ זה.

עד מהרה החל קרב מודעות ופרסומים בין הצדדים, כאשר הנהלת בני-ברית מפרסמת כי התפילות לא יתקיימו והמארגנים מצדם מפרסמים כי יתקיימו גם יתקיימו.

באותו בוקר שבת היה האולם מלא מפה לפה במתפללים, עיתונאים וסקרנים. לפי ההערכות, היו במקום כמה מאות אנשים. התפילה התקיימה בלי ליווי מוסיקלי, בהנחיית החזן מארק דיווידסון, חזן הקהילה מכפר-שמריהו, שהסכים להגיע באופן חד-פעמי. לאחר סיום התפילה הודיע משה שהמפגש הבא יתקיים "בשבוע הבא בשעה שש בתל-אביב", ומקום התפילה המדויק יתפרסם בבוא העת, זאת לאחר שארגון בני-ברית פרסם שהאירוע היה חד-פעמי ולא יתקיים יותר. מנהל תיכון שלוה, שהיה חבר בבני-ברית, הציע לעשות שימוש באולם הספורט של בית הספר. מצבו של האולם היה ירוד ביותר, ובכל זאת התפללו בו זמן מה, עד שאחד האנשים ממסדר קטן של בני-ברית הצליח לשכנע את אנשי הוועד שלו להתיר להם לעשות שימוש באולם קטן אך נאה ברחוב אסתר המלכה.

במשך זמן מה התקיימו התפילות במרתף של בני-ברית, בעוד הקהילה בונה לה רפרטואר מוזיקלי ומחפשת חזן. אילנה ליקטה תפילות, שירים וניגונים, ורשימה ארוכה של מועמדים לתפקיד החזן באו להתראיין בפני השניים. בין המועמדים הרבים שפנו לא נמצא האדם המתאים שיוכל לעצב קו מוזיקלי ליטורגי ייחודי, שישלב בין מסורות רפורמיות אירופאיות ואמריקאיות לבין התרבות העברית. לבסוף, החליטו השניים להכשיר חזן. זמר האופרה הישראלית מרדכי בן-שחר, שאשתו הייתה ממשתתפות חוג התנ"ך שנערך בביתם של משה ואילנה, נמצא ראוי למשימה והסכים ללמוד מבראשית את נוסחי התפילה. ביחד פנו אילנה ובן-שחר לשלמה רביץ, מורה המורים של החזנים בישראל, שהקים בשעתו, יחד עם ביאליק, את כינוסי "עונג שבת" באולם אהל שם בימי ראשיתה של תל-אביב, וגם חיבר ספרים על חזנות. להפתעתם הסכים הלה שאילנה, כאישה, והחזן המתלמד יבואו אליו והוא ילמדם נוסחים של תפילה. כך, בשילוב המוזיקה של זולצר ושל לבנדובסקי, שאפיינה את הקהילות הרפורמיות שמוצאן בגרמניה, יחד עם ניגונים אמריקאים וישראלים, קמה מקהלה של נשים וגברים, ששרה בארבעה קולות. בימים הנוראים של שנת 1967 כבר ליווה ההרכב המוזיקלי את התפילה בשירה ובהדרת קודש.

ייחודה של קהילת קדם היה בחדשנות שבשילוב בין תכנים רפורמיים לבין התרבות הישראלית. הייתה זו קרוב לוודאי הקהילה הראשונה בישראל ששילבה שירים עבריים בתפילת ערב שבת, תחת הכותרת "שירו לה' שיר חדש". קהילת קדם היא גם זו שערכה את מה שהיה כנראה תיקון ליל שבועות הראשון בארץ, ואף ניסתה להנהיג מנהג של תיקון ליל שביעי של פסח. בין חברי הקהילה הראשונים נמנו דמויות בולטות בעיר תל-אביב, ובהם למשל השחקנית מרים זהר ובעלה, הפרסומאי אריה גלבלום. זה האחרון הוא שהציע שהקהילה תיקרא קהילת קדם – שם המסמל שילוב של ישן עם חדש, של ימי קדם ושל קדמה, ובה בעת מהווה ראשי תיבות של "קהילה דתית מתקדמת". בנוסף לתפילות בכל ערב שבת ולטקסי בר-מצווה בשבת בבוקר התקיימו בקהילה חוג לבני מצווה, חוגים לתנ"ך

ולתלמוד, חוג נוער אשר בין בוגריו נמנה הרב אורי רגב, לימים מהרבנים הבולטים בתנועה הרפורמית בישראל, וסימפוזיונים ציבוריים שמשכו קהל רב. בין הדוברים הבולטים בהם אפשר לציין את האב מרסל דיבואה, הפילוסוף ישעיהו ליבוביץ, אמנון רובינשטיין, משה קול, שולמית אלוני, השופט חיים כהן ומשה שרת. אילנה, אשתו של הרב זמר, מעידה, כי עבודתו של הרב בקהילה מעולם לא נשלמה. בכל עשרים וחמש שנות כהונתנו בקהילה (1966-1990) הרב זמר מעולם לא יצא לחופשה, ותמיד היה זמין לענייני הקהילה. כל ההכנסות מחתונות ומטקסי בר-מצווה נתרמו לקופת בית הכנסת.⁹

ראוי לציין, שבנוסף לקהילות שנזכרו לעיל היה הרב זמר מעורב בפעילותן של שתי קהילות רפורמיות נוספות בישראל. משה וידידו הרב סמואלס, שכיהן כרב בחיפה, נהגו להגיע לסירוגין להנחות את תפילות השבת בקהילה בנצרת עלית. כמו כן, סייע זמר בהקמת הקהילה הרפורמית בנתניה. פעולות אלה מראות כולן עד כמה היה מעמדה של הקהילה מרכזי בעיניו של משה, כמרכז של חיים יהודיים רפורמיים בישראל, ועד כמה היה מחויב לעניין זה. נקודה זו ראויה להדגשה כי היא לא הייתה מובנת מאליה. באותה עת היו בארץ קהילות רפורמיות בודדות בלבד. קהילות אלה, שחבריהן היו ברובם יוצאי גרמניה וארצות אנגלו-סקסיות, נתנו מענה לצרכי השעה של המתפללים, אך לא שאפו, בהכרח, להרחיב את השפעתן ברמה הארצית. הנטייה, שרווחה גם בשנות החמישים של המאה העשרים, הייתה לנסות להרחיב את הפעילות דרך חוגי לימוד, אך לא בהכרח באמצעות קהילות. הגעתו של זמר סימלה את תחילתו של פרק "הקהלת הקהילות" בתנועה הרפורמית בישראל, והראיה היא מעורבותו בהקמתן של לא פחות מחמש קהילות. בתוך כך, ראויה כמובן לציון מיוחד היוזמה להקהיל קהילה דווקא בתל-אביב, מעוז התרבות הישראלית. עמדה מרחיקת ראות זו של זמר, שראה כיצד הקמת קהילה רפורמית בעיר העברית הראשונה עשויה לחולל שינוי משמעותי ביחס אל היהדות הרפורמית, ולו רק בקרב החברה החילונית והליברלית בישראל, נושאת פירות עד היום. עם זאת, אחד המפעלים המרכזיים בפעילותו הרבנית של זמר בתל-אביב הוא שהנחיל לו את האכזבה המרה ביותר. שנות שירותו של זמר כרב קהילתי, ובפרט בתל-אביב, התאפיינו בנדודים מאכסניה אחת לאחרת, בשל העדר מקום קבע. ניסיונו לימד אותו שאין ביטחון בלי כתובת קבועה, כאשר סכנת פינוי מרחפת תמיד מעל ראשה של הקהילה, בשל התנגדות כזאת או אחרת לפעילותה. לאחר הכנס, שארגן עבור האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת בירושלים ב-1968, ביקש הרב זמר לקבל מגרש עבור קהילתו, כמו כל בית-כנסת בישראל. לפי אופיו, לא נרתע מאתגרי בניה 'יש מאין' ומתהליכים ארוכים, והחל במלאכת הקידום והשכנוע. בסיועם של משתתפי הכנס ששהו באותה עת בארץ, הצליח להיפגש עם ראש עיריית תל-אביב, מרדכי נמיר, ולשכנעו בנחיצות העניין. ראש העיר

9 הרחבה על מיסודה של קהילת קדם ושנות פעילותה ניתן לעיין במאמרה של עינת ליבל-הס בקובץ זה.

פנה לראש הממשלה, לוי אשכול, שלא התנגד לבקשה. עם זאת, ניסיונות לקדם באופן מעשי את העניין נתקלו בסחבת ובגרירת רגליים מצד העירייה.

הרב זמר לא נכנע לקשיים. בסיועם של עורכי-הדין הרב אורי רגב וחנן מלצר – לימים בעצמו שופט בית המשפט העליון, פנה לבית המשפט העליון על בסיס התקדים ששימש את הקהילה בכפר-שמריהו. כאשר תאריך המשפט כבר נקבע, ערב הבחירות לראשות העירייה, פגש הרב זמר במקרה את ראש העירייה דאז, שלמה להט, ברחובות רמת אביב. בנסיבות האלה, הצליח משה לחלץ מראש העירייה, שהתנגד בתחילה להקמת בית-כנסת רפורמי בעיר, הבטחה להקצאת שטח לקהילה, בתמורה לביטול הפנייה לבית המשפט. גם לאחר הבחירות נמשך המאבק הסיזיפי, אלא שהקשיים בהם נתקל הפעם לא הגיעו רק מגורמים חיצוניים.

הרב זמר החל באיסוף כספים להקמת בית-הכנסת, תוך מאבקים פנימיים בתוך התנועה. שוב ושוב הוצבו בפניו קשיים, ולמרות נחישותו, ניכר היה שהוא אינו מוצא את מקומו במצב החדש, והוא נדחק לשולי העשייה וקבלת ההחלטות. התנועה בישראל עברה באותה עת שידוד מערכות, ועדיפות ניתנה לרבנים ילידי ישראל, שנתפסו כמי שיכולים להציע את התנועה קדימה. משה הכיר בצורך להעביר את השרביט הלאה, אך המשא הרגשי היה קשה מנשוא. בסופו של דבר, שכנע את עצמו שהוא לא רוצה להיות מעורב בניהול הבית, שקרם עור וגידים כבית-הכנסת בית-דניאל, וויתר על המשך המעורבות. ניסיונות של כמה מעמיתיו הרבנים לשכנעו להיאבק על מקומו עלו בתוהו. הייתה זו חוויה של פגיעה ואכזבה מהנהלת התנועה, שאמנם עמדה לצדו במאבקים רבים, אך ערב מימוש חזונו תחושתו הייתה שננטש בצד הדרך. כדברי אחד ממנהיגי האיגוד העולמי: גורלו דמה לזה של משה המקראי – "כי מנגד תראה את הארץ, ושמה לא תבוא".

ג. מאבקים ציבוריים

בראשית שנות ה-70 החל משה לפרסם באופן קבוע טור בעיתון "הארץ", אך בעת הצורך פנה גם לעיתונים ולכתבי עת נוספים. מטרת כתיבתו זו של משה הייתה לעסוק ב"מקורות ההלכתיים והמוסריים המונחים ביסוד הקונפליקטים הציבוריים", היינו – להראות שההלכה רלוונטית גם לענייני השעה ולשאלות פוליטיות במדינת ישראל. כתיבה זו נפרשה על פני כמעט שלושים שנה, וכללה עשרות רבות של טורי עיתונות, שכרכו בין האידיאולוגיה היהודית הליברלית לבין ענייני השעה. המסר העיקרי של משה היה מסר של הומניזם דתי. רצונו היה להראות לציבור שהיהדות איננה "הדבר הזה שנחטף על ידי האורתודוקסיה", אלא יש ביסודה "קול שפוי" בעל תפיסה מוסרית. "מתוך פעילויות אלה ואחרות", כתב משה, "למדתי כי כל פנייה ומאבק לזכויות ולצדק חברתי חייבים

להיות מושתתים על תפיסה אידיאולוגית עקרונית, אותה אפשר להסביר לציבור על מנת לשכנעו".

התפילה שלא הייתה

לאחר מלחמת ששת הימים שררה בארץ ובתפוצות אווירה של אופוריה. היו אלה שנות שיא במספר העולים מארצות-הברית, שנים בהן הונחו היסודות להקמת הגרעינים הרפורמיים שיעלו בסופו של דבר ארצה לייסד את הקיבוצים יהל ולוטן בדרום הארץ, והר חלוץ בצפון. ארגונים רבים בתפוצות, ובהם למשל איגודי רופאים יהודיים, ביקשו לקיים כנסים ופעילויות בישראל. על הרקע הזה פנה משה אל האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת, והציע לקיים את הוועידה השנתית של האיגוד, לראשונה, בירושלים. ההצעה נבחנה ובסופו של דבר התקבלה בחיוב, והרב זמר מונה ליושב ראש הוועדה המארגנת. תכנון הוועידה בירושלים יצא לדרך.

תכנון הוועידה נתקל בקשיים לוגיסטיים רבים. יש לזכור שבאותה עת לא הייתה כל תשתית ארגונית ליהדות הרפורמית בישראל, אלא רק כמה קהילות בודדות שהקשרים ביניהן היו רופפים. משה נעזר בחברת כנס, ועדיין מצאו עצמם הוא ואילנה יושבים ליד שולחן המטבח בביתם ומדביקים בולים על מעטפות. אך הקושי המרכזי שהתעורר היה מהותי יותר. ראשי האיגוד העולמי ביקשו, "בתמימותם" כפי שמציין זמר, לערוך תפילה על יד הכותל המערבי. זמר צפה שפנייה זו עלולה לעורר התנגדות, ובכל זאת השיב לאיגוד שינסה לארגן את הדבר. לשם כך פנה אל ראש הממשלה לוי אשכול, ופגישה ביניהם תואמה. בהתכתבות שנערכה בהמשך ניתן היתר עקרוני לקיום התפילה, אך הובהר לזמר שיהיה צורך להפעיל את המשטרה ואת משמר-הגבול כדי לחצוץ בין הנצים. המתח סביב הסוגיה היה כבד מנשוא, ובאיגוד העולמי התלבטו כמעט עד הרגע האחרון האם לקיים את התפילה בכותל אם לאו. כאשר הדברים החלו להתפרסם בעיתונות התעורר דיון ציבורי סוער, ולעתים אף אליים. גורמים דתיים איימו למנוע את קיום התפילה על ידי הצפת רחבת התפילה בבחורי ישיבות שכולם יתפללו יחד, בקול, בו זמנית. על קירות מרתף הקהילה כתל-אביב הופיעה כתובת נאצה, בה נכתב "הרב זייגר תחזור לאמריקה" ולצדה צלב, ובכית המשפחה התקבלו איומים בטלפון.

בסופו של דבר החליט האיגוד העולמי לסגת מהכוונה לקיים את התפילה ברחבת הכותל, תוך שהוא מנמק את החלטתו ברצון לשמור על שלומה של ירושלים ועל שלום בית בקרב העם היהודי, על בסיס הפסוק מתהילים קכב, "שאלו שלום ירושלים ישליו אהביך יהי שלום בחילך שלווה בארמנותיך". לטענתו של זמר, שיקפה ההחלטה את המדיניות שהייתה נפוצה באותה עת בתנועה הרפורמית וכיהדות האמריקאית בכלל, לפיה "לא מתערבים במדיניות הפנימית של מדינה אחרת". לימים הביע זמר ספקות לגבי נכונותה של ההחלטה, והצר על כך שהדברים הסתיימו "בקול דממה דקה". "אם היינו

מנצלים את ההזדמנות ההיא, שאל, נוכח הקשיים שהתגלעו בהמשך לגבי קיום תפילה ליברלית בכותל, "מה היה המצב היום?".

גם שמה של "הרבנית אילנה זמר", כפי שכונתה בעיתונות, שורכב לפרשה. בכתבה אחת תוארה דמותה של אילנה, "צברית שחורת שיער הלבושה בחן ברוח התקופה", אשר אינה מכסה את שיערה, "וחצאיתה – אף שאינה מיני-מיני – מגלה רגליים חטובות, וכל כולה מוצר של התקופה המודרנית". בכתבה תוארה תקרית בה לא אפשרו לה לקרוא, בטקס שהתקיים ליד הכותל, את שירו של חיים חפר "הצנחנים בוכים". היא סיפרה גם על אכזבתה מההחלטה לדחות את התפילה ליד הכותל: "הכותל שייך לכל האומה היהודית. אין הכותל בית-כנסת אורתודוכסי", אך הכירה בכך שנאלצו לנקוט בצעד זה "כדי לשמור על השקט והשלום בירושלים, ולהימנע מריב אחים". בתגובה, פרסם פרופ' ברוך קורצוויל בעיתון "הארץ" מעין מונולוג פנימי של הכותל, תחת הכותרת "מחוץ לתחום: הרבנית אילנה זיגור". היה זה מאמר סרקסטי, בו "ביכה" הכותל את הניסיון לערוך בו תפילה שוויונית, בבחינת "מי ביקש זאת מידכם רמוס חצרי", תוך שהוא בא חשבון גם עם עברה הקדם-ציוני של היהדות הרפורמית.

פרשת הלן זיידמן

ד"ר הלן זיידמן, גנטיקאית במקצועה ונוצרייה בלידתה, עלתה לישראל מארצות-הברית בשנת 1964 עם בתה הפעוטה, ועברה להתגורר בקיבוץ נחל-עוז. במהלך קליטתה בקיבוץ ביקשה להתגייר ולהירשם כיהודייה במשרד הפנים, אלא שמאמציה להשלים את תהליך הגיור האורתודוכסי לא צלחו. אף שלמדה היטב את החומר הקשור למסורת היהודית, לא השתכנע בית-הדין הרבני שבכוונתה לשמור תורה ומצוות. בינתיים נישאה הלן בנישואים אזרחיים ליהודי שהיה כהן והרתה, מה שיצר קושי נוסף בגלל האיסור ההלכתי של נישואי כהן וגרושה. היא ביקשה שבסעיף הלאום בתעודת הזהות יהיה כתוב 'יהודייה', כדי שתוכל להתחתן חתונה יהודית ולהבטיח את רישום ילדיה כיהודים, אך נדחתה בלך ושוב. בצר לה, ועל בסיס היכרותה עם היהדות הליברלית בארצות-הברית, פנתה לגיור רפורמי ויצרה קשר עם הרב זמר, זאת על אף שהיה ידוע לה שלא יתאפשר רישומה כיהודייה במשרד הפנים על בסיס הגיור הרפורמי. לימודיה התקיימו לסירוגין בבית הקהילה בתל-אביב, ובשיחות טלפון עם זמר מביתה בקיבוץ, שיחות של הדרכה וייעוץ.

מקרי הגיור הרפורמי בארץ עד אז היו ספורים מאוד, ולא היה בית דין רבני קבוע של רבנים מתקדמים בישראל. כשלהערכתו של הרב זמר הייתה הלן זיידמן מוכנה לעמוד בפני בית דין לגיור, יצר הרב מיוחד של שלושה רבנים, כשאליו מצטרפים הרב טוביה בן-חורין, רב קהילת אמת וענווה ברמת גן, והרב ד"ר בצלאל וקסלר, שעלה ארצה מברזיל. בתעודת הגיור שפרסם בית-הדין ב-16 באוקטובר 1967, כתב בית-הדין כי "מאחר ואנו משוכנעים מרצונה הכן להסתפח לעם ישראל, ומאחר שהוכיחה את ידיעותיה בתורת ישראל ובדיני

המסורת היהודית לשביעות רצוננו, ומאחר שקיימה כל הדרישות לגיור בהתאם לדת ישראל, החלטנו על דעת שלושה רבנים לקבל אותה כגיורת צדק, ולהכריז עליה כעל יהודייה לכל דבר, ויקרא שמה בישראל רבקה בת אברהם אבינו לכל דבר שבקדושה". בתעודת הגיור נכללה גם הכרה בילדיה הקטנים, רות בת החמש ויהודה שנולד כמה שבועות קודם לכן, כיהודים לכל דבר ועניין. לאחר מכן, פנתה לבג"ץ כדי שיכיר בגיור שלה ויאפשר את רישומה ואת רישום ילדיה כיהודים בסעיף הלאום.

בעקבות כך, קרא שר הדתות דאז, זרח ורהפטיג מהמפד"ל, את הרב זמר למשרדו. השר טען בפני זמר שהוא מבין שהוא מגייר ומחתן, וכי הדבר אסור מבחינת החוק ואף מהווה עבירה פלילית, והוא עלול למצוא עצמו מאחורי סורג ובריח. בתגובה הניף זמר את ידיו והציע לשר לאסור אותו. לאחר מכן שינה השר את האסטרטגיה והציע לומר הצעה אחרת. "למה לכם לרפוק את הראש בקיר?", אמר לזמר, "תכריזו על עצמכם כעדה נפרדת". לטענתו, כך יוכלו לקבל את מלוא הזכויות, כמו הקהילה הדרונית, למשל. משה סירב בנימוס להצעה. לאחר הפגישה גברו הלחצים שהופעלו על הלן זיידמן לסגת בה מהעתירה. גולדה מאיר, שלא החזיקה בתפקיד רשמי באותו הזמן, פנתה למזכ"ל תנועת העבודה, לובה אליאב, שיפעיל לחץ על הקיבוץ לפתור את הבעיה, שהחלה לאיים על שלמות הקואליציה בשל איומי המפלגות הדתיות. הלחץ העצום, בוודאי בסביבה קטנה וסגורה כקיבוץ, פעל את פעולתו, ואף שבתחילה אמרה שצו מצפונה הוא שלא תתגייר שוב כי "יהודי לא יכול להתגייר", נכנעה הלן זיידמן. למרות התנגדותם של הרבנים, שדחו בתחילה את גיורה, שלח הרב שלמה גורן, שהיה אז הרב הצבאי הראשי, רכב ונהג מהקריה בתל-אביב אל הקיבוץ כדי לאסוף את הלן, וגייר אותה בגיור בזק באמצעות בית דין שכינס ללא התראה מוקדמת.

בתגובה לכך, כתב זמר מאמר לעיתונות כדי לתאר את הפרשה. המאמר נשלח בתחילה לעיתונות היומית, אך לאחר שפרסומו שם התעכב (לטענת משה – בגלל חוסר הרצון לפגוע בדמותו של הרב גורן, שהפך למעין גיבור לאומי לאחר הגעתו לכותל המשוחרר), התפרסם המאמר באלול תש"ל (1970) בכתב העת המחקרי-למחצה "פתחים". במאמר, שנשא את הכותרת "הרב גורן מגייר גיור רפורמי", טען זמר, בין היתר, כי בכך שגייר את זיידמן גיור בזק הכיר הרב גורן, למעשה, בגיור הרפורמי. בית-הדין הרפורמי, המשיך, מעולם לא היה מגייר אדם שעות ספורות אחרי הפגישה הראשונה עמו. ברוח הדברים הנאמרים לאגריפס במשנה, במסכת סוטה, כתב זמר כי "בעניין הגיור שלפנינו מותר לרבנים המתקדמים לומר לרב גורן: אחינו אתה!". לתוכנית שנועדה להיות משודרת בגלי-צה"ל בנושא דת ומדינה, בהנחייתו של דן פתיר, הוזמנו הרב גורן והרב זמר לדיון זה לצד זה. הרב גורן הגיע לאולפן, אך משנודע לו מי המשתתף הנוסף בדיון הודיע "רבנותי, אין דו-שיח! אני לא מופיע עם אנשים חריגים". ביוני 1970 הפך בית-הדין הרבני הגדול בירושלים את הקערה על פיה, וביטל את גיורה של זיידמן.

לשאלת ההשתייכות לעם היהודי בישראל

באוקטובר 1966 נמנעה בבית-כנסת בקרית גת עלייתו של בר-המצווה יוסף אלידורט, בן למשפחה של עולים חדשים מארגנטינה, כיוון שכמה קרובי משפחה הגיעו ברכבם עד קרבת בית-הכנסת וחיללו בכך את השבת. בתגובה, הזמין זמר את הנער לקיים את טקס בר-המצווה בבית-הכנסת של קהילת קדם, ברחוב אסתר המלכה בתל-אביב. "המקרה העצוב שאירע לנער ולהוריו", אמר זמר במהלך הטקס, דברים שהתפרסמו גם בעיתון מעריב, "עולים חדשים מארגנטינה שבאו בתקווה להיות יהודים שלמים ונאמנים בישראל – מוכיח שכיום, יותר מתמיד, דרושות ליהדות דרכי נועם". באותה שנה נוצר, ככל הנראה, תקדים נוסף, כאשר בבית-הכנסת נחוגה לראשונה בת-מצווה לנערה ורדית קרמר, שעלתה לתורה וקראה את ההפטרה בטעמי המקרא. אירוע זה עורר גם הוא עניין ציבורי וזכה לאזכורים בעיתונות, בליווי תמונות מהטקס.

בשנת 1984 סערה הארץ סביב פרשת קבורתה של תרזה אנגלביץ', ילידת בראשוב, רומניה, שנישאה ליהודי בן העיר, ובשנות השישים עלו לישראל. בסוף שנת 1982 נפטרה אנגלביץ', ונקברה בבית-העלמין היהודי החדש בשיכון גורדון בראשון-לציון, עיר מגוריה. כמה חודשים לאחר מכן קראה המועצה הדתית המקומית להעברת גופתה לחלקה המיועדת לקבורה של מי שיהדותם מוטלת בספק, בטענה שהמשפחה הסתירה את העובדה שהמנוחה לא הייתה יהודייה. המשפחה התנגדה, ואף עתרה לבג"ץ, שהוציא צו ביניים שאסר את העברת הגופה עד לקבלת הכרעה בנידון. במרץ 1984 גילו ילדים, בשעת משחק, שלד אדם בבית הקברות המוסלמי ברמלה. לאחר בדיקה התברר שאלו עצמותיה של תרזה אנגלביץ', שהוצאו מקברה והונחו במקום, ללא קבורה. הפרשה עוררה פולמוס ציבורי נרחב. מבצעי המעשה הועמדו לדין והורשעו. לאחר מכן נעשה ניסיון נוסף להעביר את הגופה אל מחוץ לבית הקברות, אך הוא נחסם בידי מנכ"ל משרד הבריאות, פרופ' דן מיכאלי.

במאמר שפרסם במרץ 1984 בעיתון "הארץ"¹⁰ ובמאמר המשך ביולי באותה שנה, תקף זמר את השיקולים ההלכתיים בפסיקתם של רבניה הראשיים של ראשון-לציון. היה זה דפוס מרכזי בפעילות הציבורית של זמר – הצבת חלופה לחשיבה האורתודוכסית על בסיס דיון הלכתי מנומק, החושפת את הפוטנציאל לפרשנות מוסרית והומנית הטמון בהלכה. בניתוחו ההלכתי הדגיש זמר את העיקרון "מפני דרכי שלום", והביא תקדימים בהם נפסק שאסור להעביר את הגופה, כמו למשל בפסיקתו של הרב אליעזר דויטש מהונגריה, על פיה, בדומה לדין העוסק בקבורת רשע אצל צדיק, אם כבר נקבעה עובדה ונקבר האדם אין לפנותו מקברו, "וכמו כן בגוי אצל ישראל, בדיעבד אין מחייב בעל כל פנים לפנותו". יתרה מכך, כפי שהציג זמר, אף במסכת גיטין נכתב, ופסק גם הרמב"ם, כי "אפילו הגויים, ציוו חכמים

10 המאמר, "מפני דרכי שלום", מתפרסם מחדש בקובץ זה.

לבקר חוליהם ולקבור מתיהם עם מתי ישראל ולפרנס ענייהם ככל עניי ישראל מפני דרכי שלום".

מקרה נוסף בו היה מעורב זמר וזכה לתהודה ציבורית עסק בסוגית המזורות. ביוני 1992, הוכרו צעיר מדרום הארץ, ערב נישואיו, כממזר וכמעוכב נישואין, וזאת לאחר שכבר נשלחו ההזמנות לחתונה. לאחר שנתקלו בסירוב אצל רבנים אחרים שפנו אליהם, הסכים זמר לחתן את הזוג, אף שבחופה לא הוזכר דבר היותו רב רפורמי. בידיעה שהתפרסה בעיתונות הבהיר זמר שלאחר בדיקה מעמיקה של בית דין, בו חברו אליו שני רבנים מהתנועה הקונסרבטיבית, התברר כי החתן איננו ממזר, ובשורש העניין נמצאת עליה שהעליל אדם כלשהו נגד האם, ואף שאדם זה חזר בינתיים מטענותיו, שמה של האישה נותר רשום ב"רשימות השחורות" של הרבנות. במקרה זה לא עשה זמר שימוש במנגנון הלכתי כדי לאפשר את הנישואים, אלא התבסס על חקירה עובדתית.

בהמשך לעיסוקו בשאלת קבלתן של קבוצות יהודיות מודרות אל כלל ישראל, שהחל כאמור במפגשו עם קהילת בני ישראל בכפר-שמריהו בשנות השישים, נקרתה לרב זמר הזדמנות נוספת להתייחס לעניין כשעלתה שאלת מעמדה של קהילת ביתא ישראל, מאתיופיה. בעיסוקו בסוגיה זו בלטו ההתייחסות הרצינית לשאלה ההלכתית, לצד הרצון למצוא פתרון התואם את צו המוסר ההומניסטי. ב־23 בינואר 1985 פרסם הרב זמר מאמר בעיתון "הארץ", שכותרתו "החייבים עולי חבש להתגייר?". הייתה זו בעיקרה סקירה היסטורית של היחס האמביוולנטי של רבנים למעמדה של קהילה זו לאורך הדורות. במאמר מובאים, בין היתר, דבריהם של הרב דוד אבן-זמרא, בן המאה החמש-עשרה ממצרים, והרב עזריאל הילדסהיימר מהונגריה של המאה התשע-עשרה, שהכירו את קהילה ונדרשו לעניינה. בהמשך מובאים דברים של הרב קוק, הרב הרצוג, הרב שלוש והרב עובדיה (זה האחרון ראה ביהודי אתיופיה יהודים גמורים, ובכל זאת דרש, לפחות באותה עת, גיור מלא). זמר מייחס במאמר חשיבות רבה לשאלה ההלכתית העולה מן ההיסטוריה של הקהילה, שכן העובדה שלא הייתה בידיהם מסורת של משנה ותלמוד עוררה קשיים רבים בסוגיות של קידושין ומזורות. במאמר הוא מלין בעיקר על כך שהרבנות הראשית לא פרסמה את נימוקי הכרעה נגד קבלתם של ביתא ישראל, ולכן אין הוא יכול לתת להם מענה בדיון פנים הלכתי. כמו כן הוא מצר על הפוליטיזציה, לטענתו, של הסוגיה, שהפכה את קהילת ביתא ישראל לכלי שרת במשחק פוליטי פנים-רבני. בסופו של דבר, גברו אצל זמר השיקולים המוסרי והפרגמטי על הלבטים ההלכתיים. במאמר מאוחר יותר, שהתפרסם באותה בימה ב־6 לאוגוסט 1985, מביע זמר עמדה עקרונית יותר, הקוראת להכשרת כל עדה הנאמנה לעם ישראל ולמסורת ישראל. מאמר זה, כמו המאמר הקודם, רצוף התקפות על הרבנות הראשית בשל נטייתה להחמיר שלא לצורך, ולדרוש במקרה זה גיור לחומרא. הממד הפרגמטי בא לידי ביטוי בדבריו של זמר בספרו "הלכה שפויה", בסיום השער העוסק בגיור, בו משוכצת גם פרשה זו: "כדיונונו על גיור

בלט פן נוסף של ההלכה השפויה: פעולת הגומלין הדינמית בין דיני התורה ובין דרישות החיים".¹¹

במרחב הפוליטי ובשאלת הסכסוך

הרב זמר לא נמנע מלהביע את דעתו גם בשאלות שאינן נוגעות לסוגיות של דת ומדינה, אלא לספירה הפוליטית הרחבה יותר, כמו שאלת הלגיטימיות של פיצוץ בתי מחבלים, הטבח בסברה ושתילה, האינתיפאדה והדילמות שהיא מציבה, עליית תנועת "כך" של הרב כהנא וכדומה. גם שאלות אלו זכו להתייחסות המשלבת בין הממד ההלכתי לשיקול המוסרי – במקרה זה תחת הכותרת של היחס אל הנוכרי במסורת ישראל ובהלכה.¹²

כך, למשל, בסוגיית איטום והריסת בתי משפחות מחבלים, שעוררה דיון ציבורי, לאחר שבשנת 1984 נאטם בשכונת אבו־טור בירושלים ביתו של אב משפחה ששני בניו היו חשודים כמחבלים. מנקודת מבט הלכתית, העלה זמר שני היבטים עיקריים. הראשון הוא המעמד של גר־תושב המוקנה, לטענתו, לערבים הגרים בארץ־ישראל. פועל יוצא של מעמד זה הוא איסור להפלות אותם בדיון, כפי שפוסק גם הרמב"ם בהלכות מלכים. אם כך, קובע זמר, "יישום הלכה זו לימינו פירושו שאין לפוצץ את בתיהם של חשודים ערבים בטרור, כל עוד הממשל הצבאי איננו מפוצץ את בתיהם של יהודים החשודים ברצח ובמעשי טרור".¹³ ההיבט השני הוא שאלת העונש הקולקטיבי. על בסיס הדיון במסכת ברכות בתלמוד הבבלי, בסתירה בין הפסוק "ובנים לא יומתו על אבות" (דברים כד, טז) לבין הפסוק "פוקד עון אבות על בנים" (שמות לד, ז), קובע זמר שאין להעניש את קרוביהם של חשודים אם הם עצמם אינם שותפים לפשע.

הרב זמר התייחס גם לסוגיות פוליטיות מפורשות. גם כאן, הוא נטה להישען דווקא על פוסקים אורתודוכסים וראה בדבריהם פתח לדיון ציבורי אפשרי. מנקודת מבט של פובליציזם רפורמי בישראל, היה זה מהלך מתוחכם, וקרוב לוודאי מכוון, שנועד להראות כי הרפורמה ממשיכה את שפת השיח ההלכתית מחד, ואת ייחודיותה, מאידך. למשל, ביחס לסוגיית "שטחים תמורת שלום" (כפי שהיה נהוג לכנותה באותה עת), זמר התייחס תחילה לפסיקתו של הרב עובדיה בעניין זה, הנותנת משקל רב לערך השלום ולסוגיות פיקוח נפש הנובעות מהעדרו. תשובתו של הרב עובדיה, טוען זמר, "משלבת בזהירות עמדה הלכתית ומוסרית עם גישה מעשית והבנה של ריאלי-פוליטיק". בהמשך אותו מאמר הוא נשען אף על הראי"ה קוק, ועל פרשנותו את מושג הגבורה של ישראל כ"גבורה שבטיקה היא קשורה בכיבוש שהאדם כובש את עצמו". אותה גבורה אחרת שהוא מביא מדברי הרב קוק מצטרפת

11 משה זמר, הלכה שפויה, תל אביב, דביר, 193, עמ' 142.

12 ראו למשל המאמר "האינתיפאדה וההלכה" המתפרסם מחדש בקובץ זה.

13 שם, עמ' 156.

אצלו לאמירה שישראל השכילה להקים את אחד הצבאות המעולים בעולם, ולהוכיח את גבורתה בשדה הקרב.¹⁴

יחד עם זאת, התמודד הרב זמר גם עם שאלת העומק של הסכסוך היהודי-ערבי ומשמעותו. בעקבות האינתיפאדה כתב כי המשבר הוא יותר מאשר התנגשות אלימה, אלא נוגע לשאלת היותנו כוח כובש, מעמד שלא הורגלנו לו בהיסטוריה, ולמשמעות המוסריות הנובעות ממעמד זה. הוא איננו מתעלם מהחובה של מדינת ישראל להגן על אזרחיה ולנקוט צעדים של הגנה עצמית בעת איום, אך בדומה להוגים מודרניים אחרים, ובהם למשל בובר, הוא מצביע על מרכזיותו של המוסר בברית בין אלוהים לעם. לטענתו של זמר, הברית בין אלוהים לעם ישראל, שמדינת ישראל היא התגשמותה ההיסטורית, "מותנית בתנאי, שעם ישראל ישמור על המצוות המוסריות", שכן משה והנביאים חזרו והזהירו את אבות האומה שאם לא יקיימו את המחויבות הזאת, גורלם יהיה כגורל הפסוק "ואבדתם במהרה מעל הארץ הטובה אשר ה' נתן לכם" (דברים יא, יז). לאור זאת, בהתייחסו לבעיה הפוליטית הוא מעמיד במרכז את שאלת אחריותה המוסרית של ישראל כלפי האוכלוסייה הערבית החיה תחת שלטונה.¹⁵

אחריות זו, אליבא דזמר, איננה חלה עלינו רק בגבולות הארץ, או בגבולות האחריות הישירה. כך, למשל, ביחס לטבח בסברה ושתילה ב-1982, במהלכו נרצחו במחנות הפליטים מאות מוסלמים בידי מליציות נוצריות. אף שחיילי צה"ל לא היו מעורבים ישירות בטבח, העלה זמר שלוש סוגיות עיקריות הדורשות בחינה הלכתית ומוסרית: היחס אל הגויים, אחריות המנהיגים והחובה לחקור. נקודת המוצא הדתית שלו היא התפיסה שכל בני האדם נבראו בצלם אלוהים (בראשית ה, א), ופרשנותו של בן-עזאי על פיה זהו כלל גדול בתורה (ירושלמי, נדרים, פ"ט). מתוך חשיבה זו, ובהסתמכו על פרשנים נוספים קבע זמר: "בסיכומי של דבר, מסורת ישראל מחייבת אותנו לראות במי שאינם יהודים – אחים, שהרי בני אותו בורא אנו". אפשר לראות בדברים אלה של זמר גם את משקעי המאבקים שניהל בארצות-הברית בסוגיית זכויות האזרח. "לא נוכל אפוא", מסכם זמר, "להתחמק מן העובדה שהרצח המתועב הוא בעינינו המוסרית והדתית בתור יהודים". בהלכה מוצא זמר התייחסות דווקא לשאלת אחריותם של המנהיגים, על בסיס דיון בסוגיית "מת מצווה". בלב הסוגיה נמצאת ההתייחסות למקרה של מת שנרצח בשטח פתוח בין ערי ישראל, ומנהיגי העם מצהירים כי "לא ידינו שפכו את הדם ועינינו לא ראו" (דברים כא, ז). המשנה במסכת סוטה, ובהמשך בעל ה"תורה תמימה", מתייחסים לאחריות העלולה ליפול על המנהיגים אם לא דאגו לנרצח למזון ולליווי, שיאפשרו לו לעמוד בפני תוקפים שעשויים לארוב לו בדרך. מכך הוא גוזר שעל מנהיגי ישראל לתחקר את מעשיהם ולשאול לאחריותם שלהם במקרה זה.¹⁶

14 שם, עמ' 162-163.

15 שם, עמ' 159-160.

16 שם, עמ' 150-151.

הרב זמר התייחס בכתיבתו הפובליציסטית לאופן בו נעשה שימוש בתורת ישראל כדי להצדיק מעשי פשע במסגרת הסכסוך, ויצא חוצץ נגד המבצעים, תומכיהם וטענותיהם. ב־3 במרץ 1994, לאחר הטבח שביצע ברוך גולדשטיין במתפללים מוסלמים במערת המכפלה, פרסם זמר מאמר בעיתון "הארץ", שכותרתו "אבות רבים לטבח". במאמר הדגיש זמר שהטבח נשען לא רק על הגותו של הרב כהנא, המסלפת מקורות יהודיים ומוציאה אותם מהקשרם, אלא שיש בדברי ימי מדינת ישראל שלשלת ארוכה יותר של פסיקות ואמירות המניחות תשתית למעשים. הוא הביא, למשל, את האופן בו הצדיק הרב שאול אריאלי, מי שהיה בזמן כתיבת הדברים חבר מועצת הרבנות הראשית, הרג ילדים בפעולת קיבה ב־1953, בטענה שהילדים נענשים בעוון אבותיהם; או רב אחר, הטוען שאף שבימי שלום אסור להרוג גויים, הרי שבזמן מלחמה זוהי מצווה ממש. לשם איזונים של הדברים הוא מסתייע שוב בראי"ה קוק, שפסק בעקבות הרמב"ם, שהישמעאלים אינם עובדי עבודה זרה, ודינם כגר תושב שחנייתו בקרקע מותרת. התבטאויות ציבוריות מעין אלה דרשו אומץ רב, והיה בהן כדי להציב אלטרנטיבה נוספת בשיח הפנים־יהודי ביחס לפוליטיקה ולאירועי השעה.

מעמד האישה

בשאלת מעמד האישה עשויה כתיבתו של הרב זמר להיראות בעיני בני זמננו כמעט אפולוגטית. נקודת המוצא בשיח הרפורמי העכשווי בישראל ובשיח הדתי־ליברלי בכלל, היא הנחה אפריורית של שיווין האישה, באופן שאיננו נדרש למהלכים הלכתיים כדי להצדיקו. יחד עם זאת, חשוב להבחין עד כמה הייתה תרומתו בעניין זה משמעותית בשעתה, ביכולתה להציב מענה בשפה פנים הלכתית.

גם בנושא זה, העוגן לדבריו של זמר היה לא פעם תשובה של גורם אורתודוקסי שעוררה סערה ציבורית. כך למשל, לאחר שחבר כנסת טען כי "פריצות" בקרב חיילות היא הגורם לנפילתם של חיילי צה"ל בלבנון, פרסם זמר, ב־25 בדצמבר 1984, מאמר בעיתון "הארץ" תחת הכותרת הפרובוקטיבית "הכזונה יעשה את אחותנו" – פסוק הלקוח מפרשת אונס דינה בידי שכם בן חמור (בראשית לד, לא). בהמשך לטענה שדברי הח"כ אינם אלא "כאיוולתו", מפתח זמר דיון הלכתי מפורט בשאלת גיוס נשים לצבא. הדיון מציג את החיוב של גיוס נשים, כפי שמוצג ביחס למלחמת מצווה (המצב בו נתונה המדינה, לטענתו, מאז הקמתה), כמשנה, מסכת סוטה: "במלחמת מצווה הכול יוצאים". ביחס לשאלה אילו תפקידים ימלאו נשים, ובניגוד לשיח העכשווי בעניין זה הקורא לשוויון, הסתפק זמר בקריאה לשילוב נשים בתפקידים תומכי לחימה, אך לא כלוחמות. כמו כן, הוא הציג התנגדות עקרונית ומנומקת הלכתית להבחנה בין בנות דתיות ושאינן דתיות לצרכי פטור משירות, וטען שזהו פועל יוצא של הקשר פוליטי ושימוש בתורה כקרדום לחפור בה.

הרב זמר התייחס לשורה של סוגיות הקשורות למעמד האישה, שהיו חלק מהשיח הציבורי באותם ימים, חלקן מהדהדות גם בימינו. כך בסוגיות של כהונת אישה במועצה

דתית, השתתפותן של נשים בליווי המת בלוויות, זכות האישה לומר 'קדיש',¹⁷ סוגיית קול באישה ערוה ושמיעת שירת נשים, וכן עליית נשים לתורה. בכל הסוגיות הללו הציג זמר דיון הלכתי מנומק, המוצא דרכים להתיר ולאפשר. במובנים רבים, המהלך של זמר בעניין זה קרוב להלך הרוח הקונסרבטיבי, וזה המצוי בחוגים הליברליים של האורתודוכסיה והציונות הדתית. את הדברים בשער העוסק במעמד האישה בספרו "הלכה שפויה" מסכם זמר כך: "לכל הטיעונים לכאן ולכאן עלינו להוסיף עקרון חשוב במסורתנו, אבל צמח בעידן החדש. עקרון זה מבוסס על שיווין האישה כמעט בכל תחומי החיים".¹⁸ יפים דברים אלה כדי להדגים את האופן בו ניסה זמר לומר שעקרון השוויון הוא בעצם אינהרנטי למסורת היהודית.

ד. הנהגה, הלכה והוראה

לצד הקהלת קהילות ומאבקים ציבוריים, מילא הרב זמר גם תפקידי מפתח בתנועה הרפורמית בישראל. הוא היה אחד ממייסדיה של "מועצת הרבנים המתקדמים" (מר"ם) – הארגון הרבני של התנועה הרפורמית בישראל – ויושב הראש הראשון שלה. היה זה צעד מרכזי בתהליך ההתמסדות וההתמקצעות של היהדות הרפורמית הישראלית, שהתבסס על המודל המקביל של ארגון הרבנים הרפורמים האמריקאי (CCAR). מועצת הרבנים הייתה לבית ולמקור תמיכה לרבנים הרפורמים שהגיעו לישראל או שהוכשרו בה – ומי כמו הרב זמר ידע עד כמה בודדה עשויה להיות הדרך.

אחד מתפקידיה של מר"ם היה פיתוח הליטורגיה של התנועה הרפורמית בישראל, וגם כאו מקומו של הרב זמר לא נפקד. כאשר בשלהי שנות השבעים שקדה ועדה מטעם מר"ם על עריכת הסידור הרפורמי הראשון בעברית לכלל התנועה בישראל, היה זמר חבר פעיל בוועדה. תרומתו לסידור הייתה, בין השאר, בבחירת טקסטים ושירים עבריים רלבנטיים, וכן בחיבור המבוא בשמה של ועדת הסידור. סידור זה – "העבודה שבלב" – יצא לאור בשנת 1981, ושימש את הקהילות הרפורמיות בישראל כמשך כמעט ארבעים שנה, עד ליציאתו לאור של סידור חדש לאחרונה.

עם סיום תפקידו בקהילת קדם, הקים הרב זמר את המכון להלכה בת זמננו, שהיה פועל יוצא של העיסוק ארוך השנים שלו בסוגיית ההלכה הליברלית. יתר על כן, המכון זכה לתמיכה כספית של התנועה הרפורמית העולמית, והרב וולטר ג'ייקוב, מפיטסבורג, הצטרף אל הרב זמר במאמצים להסדיר את העיון ההלכתי-ליברלי בישראל, למתוח קווים ולמצוא מקבילות בינו לבין העיון ההלכתי-רפורמי בארה"ב. המכון להלכה בת זמננו שם לו ליעד

17 ראו המאמר "זכות האישה לומר קדיש", המתפרסם מחדש בקובץ זה.

18 שם, עמ' 207-237.

לעסוק בכינוס שאלות ותשובות הלכתיות-רפורמיות, ובכתיבה הלכתית שנועדה להתמודד עם צרכי השעה, מנקודת מבטה של תפיסת העולם הרפורמית. שמו של זמר כמומחה המרכזי בתחום ההלכה מטעמה של התנועה ליהדות מתקדמת הלך לפניו, ולטענת מקורביו נמנעו גורמים חיצוניים לתנועה להזמין לסמפוזיונים בתחום, שכן "הוא יודע יותר מדי". עדות נוספת להכרה במעמדו ניתנה כאשר שר הבריאות מטעם ש"ס, הרב שלמה בניזרי, הזמין להשתתף בוועדה של משרד הבריאות, שעסקה בסוגיית סיום החיים (המתת חסד).

בין השנים 1992 ל-2003 פרסם המכון להלכה בת זמננו תריסר קבצים הכוללים מאמרים ותשובות הלכתיות. הקבצים עסקו במגוון רחב של תחומים שהיו באותה עת על סדר היום של העולם היהודי ושל התנועה הרפורמית, ובהם יחסי רבנים וציבור בהלכה היהודית (כרך 1993, 2), גיור (כרך 1994, 3), מוות והמתת חסד (כרך 1995, 4), ישראל והתפוצות (כרך 1997, 6), זקנה והזדקנות (כרך 1998, 7), נישואין ומכשוליהם (כרך 1999, 8), פשיעה וענישה (כרך 1999, 9), סוגיות מגדר (כרך 2000, 10), בחינה מחודשת של ההלכה הליברלית (כרך 2002, 11), הסביבה בהלכה היהודית (כרך 2003, 12), עוני וצדקה (2006). עיון בקבצים אלה חושף את דמותו של זמר כהוגה הלכתי שיטתי, המפעיל מגוון של שיקולים הלכתיים ביחס לבעיות השעה, ועם זאת – עמדתו נותרת ביסודה עמדה מודרנית ומודרניסטית, החותרת להתאים את ההלכה לרוחה של תפיסת המוסר המודרנית והליברלית.

קבצי המכון להלכה בת זמננו פורסמו בשפה האנגלית, כדי להגיע גם אל הקהל הרפורמי הרחב בארה"ב. יש לומר, כי נשמעה ביקורת על כך שהפרסום באנגלית הופך את הקבצים לפחות נגישים לקורא הישראלי, ולכן הרעיונות הרבים הגלומים בקבצים אלה פחות נדונים בקהילות בארץ. הדיון ההלכתי בקהילות הרפורמיות בישראל היה מוגבל מלכתחילה, מחד בגלל אופייה הפנימי של הרפורמה, שמעניקה לאוטונומיה של הפרט עדיפות על פני ההכרעה ההלכתית, ומאידך כתוצאה מהאווירה הציבורית בישראל ביחס להלכה, שראתה בה מנגנון של כפייה. בנסיבות אלה, אפשר לומר שהעדר הפרסום בעברית היה שיקוף של המציאות בתנועה ובארץ באותה תקופה, אך גם הגביל את אפשרויות הצמיחה של דיון על הלכה רפורמית בישראל.

במקביל להקמת המכון להלכה בת זמננו, החל הרב זמר ללמד בכית המדרש לרבנים בירושלים. הייתה זו בשבילו הזדמנות להשפיע מידיעותיו על הדור החדש של הרבנים הרפורמים בישראל. משה נחשב בעיני תלמידיו לדמות אב נעים הליכות, שפתח בפני התלמידים את שער העיון ההלכתי, אך גם למורה קפדן ואף טרוח, שנהג להחזיר להם עבודות לתיקון. מעורבותו הרגשית כמורה הייתה גדולה, בבחינת "ככל לכבך ובכל מאורך", וכאשר קיבל עבודה שהועתקה מאחר, נעלב עד עמקי נשמתו. בנאום, בעת קבלת תואר ד"ר לשם כבוד מהקולג', כינה את המוסד "אוהלה של תורה", וסיכם כך את פועלו בשנים אלה: "התמזל מזלי להקים מכון להלכה בת זמננו ביחד עם הרב וולטר ג'ייקוב מפיטסבורג, בו משתתפים חכמי ההלכה של תנועתנו ושל זרמים אחרים. בנוסף הייתה לי הזכות ללמד

ספרות שאלות ותשובות את הסטודנטים הישראלים לרבנות בבית מדרשנו במשך שנים רבות... אני רק אוכל לומר כדברי בעל ספר תהילים: כוסי רוויה!"

בין הבולטים בתלמידיו של זמר וממשיכי דרכו, הם הרב אורי רגב, שהיכרותו עם משה החלה עוד בעת שהיה חבר, ובהמשך גם מדריך, בחוג הנוער של קהילת קדם בתל-אביב, והרב יהורם מזור, שניהם בוגרי המחזור הראשון בתוכנית הישראלית לרבנות בהיברו יוניון קולג' בירושלים. לימים, ירש מזור את מקומו של זמר בראש בית-הדין של התנועה הרפורמית בישראל, ואילו רגב, מייסד המרכז לפלורליזם יהודי, נטל את לפיד ההובלה של המאבקים הציבוריים של התנועה הרפורמית בישראל, בהם החל זמר במסגרת פעילותו הפובליציסטית והציבורית.

אחד מתפקידיו המרכזיים של הרב זמר בשנים האלה הייתה העמידה בראשות בית-הדין של התנועה. הכינוס הראשון של בית דין רפורמי בראשות הרב זמר התקיים לצורך הפרשה הנזכרת לעיל של גיורה של הלן זיידמן, וכבר שם אפשר לראות את ההבנה המוצקה שלו לגבי חשיבות פיתוחו של מנגנון משפטי-הלכתי בתנועה הרפורמית, היוצק את תפיסת העולם הרפורמית לכלים של מעשה המוכרים בעולם היהודי. בעת עמידתו בראש בית-הדין היה זמר שותף לעשרות ואולי אף למאות מקרים של גיור, שהיו עיקר עיסוקו של בית-הדין. סוגיה זו, של הצטרפות לעם-ישראל, הייתה חביבה עליו במיוחד, ואפשר לראות בכך אף את משקעיו של סיפורו האישי, שפתח מאמר זה. אף שבהמשך מצא עצמו רחוק ממעגלי הפעילות הקהילתית שהיו קרובים ללבו כרב קהילה, יכול היה למצוא נחמה בכתיבה ההלכתית, בהעמדת תלמידים בבית המדרש לרבנים רפורמיים בירושלים, ובעבודת בית-הדין, הנשענת לא על הדין לכדו, אלא גם על החסד.

ה. סוף דבר

בערוב ימיו חלה הרב זמר ומצבו הבריאותי הידרדר. תלמידיו וחבריו, ובהם הרבנים משה יהודאי, מיכאל מרמור, גליה סדן, ארהל'ה פוקס וגלעד קריב הרכו לבקרו, ואף הגיעו לביתו לתקוע בשופר בימים נוראים. בתקופה זו זכה להוקרה רבה על פועלו ארוך השנים בתנועה: ההיברו יוניון קולג' בירושלים העניק לו תואר ד"ר לשם כבוד, בבית-דניאל קראו לאולם האירוח על שמו והוענק לו אות בונה התנועה מטעם התנועה הרפורמית בישראל. בשנת 2008 ייסדו מר"ם, הקולג', התנועה והאיגוד העולמי ליהדות מתקדמת פרס שנתי על שמו של הרב זמר, לתשובה ההלכתית הטובה ביותר הנכתבת על ידי רבנים ותלמידיו/ות רבנות באותה שנה. התשובות עוסקות במגוון רחב של נושאים, ובהם שאלות של אתיקה רפואית בראי היהדות, כמו שאלת הלגיטימציה של ניתוח גופות. משה זכה לרוות נחת רבה ממפעל זה.

הרב משה זמר היה מחלוצי התנועה הרפורמית בישראל, וסיפור חייו שזור בחבלי הלידה והקליטה של התנועה בארץ. הוא היה מוכן ליזום ולפעול בתנאים חלוציים, תחת מגבלות ארגוניות ונוכח התנגדות ציבורית לפעולתה של התנועה בארץ, ובכך תרם תרומה מכרעת להקמתן של הקהילות הרפורמיות הראשונות בישראל.

עם זאת, אי אפשר להתעלם גם מהקשיים שהיו כרוכים בהשתלבותו וקבלתו כרב רפורמי בארץ. הייתה בו הדרת כבוד שהייתה שמורה לדור הרבנים שבגר בעולם היהודי-אמריקאי של אמצע המאה העשרים, אשר סייעה לו לרכוש את אמונם וסיועם של גורמי שלטון מחד, ומאידך הקשתה על החיבור הבלתי אמצעי שלו עם תרבות הצברים המחוספסת, שהאווירה הפורמלית של בית הכנסת היהודי-אמריקאי הייתה זרה לה. ברבות הימים, כאשר דור חדש של מנהיגים, ילידי ישראל, החל לתפוס את מקומו של דור המייסדים בתנועה הרפורמית בישראל, מצא עצמו הרב זמר מרוחק ממעגלי ההשפעה הקהילתיים והתנועתיים. את מקומם של אלה מלאו העיון ההלכתי, עבודת בית-הדין והוראה בבית המדרש לרבנות, והוא תפס את מקומו כדמות המרכזית המכוננת את העיון ההלכתי הרפורמי בישראל, וכמודל לחיקוי בהנהגת המאבקים הציבוריים של התנועה.